

Bir Osmanlı Müderrisi ve Müellifi: Hüsâmzâde İbrahim Efendi'nin Hayatı ve Telif Mirası*

An Ottoman Madrasa Scholar and Author: The Life and Scholarly Legacy of Hüsâmzâde İbrâhîm Efendi**

Elif Gül GÖKHAN¹ 



Bu çalışma, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Doç. Dr. Sultan ŞİMŞEK danışmanlığında hazırlanmakta olan "Hüsâmzâde İbrahim Efendi'nin Şerhu Tekmilî Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlii" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** This study is derived from the doctoral dissertation entitled "The Critical Edition and Analysis of Hüsâmzâde İbrâhîm Efendi's Şarhu Tekmilî Tağyîri'l-Miftâh", which is being prepared under the supervision of Assoc. Prof. Dr. Sultan Şimşek at the Institute of Social Sciences, Istanbul University.

¹İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi, İstanbul; Araştırma Görevlisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Bilecik, Türkiye

ORCID: E.G.G. 0000-0002-5081-5086

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Elif Gül Gökhan (Doktora Öğrencisi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Doktora Öğrencisi, İstanbul; Araştırma Görevlisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Bilecik, Türkiye
E-posta: egul.gokhan@bilecik.edu.tr

Başvuru/Submitted: 12.05.2025

Revizyon Talebi/Revision Requested: 18.06.2025

Son Revizyon/Last Revision Received: 23.08.2025

Kabul/Accepted: 05.09.2025

Atıf/Citation: Gökhan, Elif Gül. "An Ottoman Madrasa Scholar and Author: The Life and Scholarly Legacy of Hüsâmzâde İbrâhîm Efendi". Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies 47 (2025), 99-137.
<https://doi.org/10.26650/jos.1696965>

öz

Bu makalede on altıncı asrın sonları ile on yedinci asrın başlarında yaşamış (980/1572-73-1016/1608) Osmanlı âlimlerinden Hüsâmzâde İbrahim Efendi'nin hayatı, ilmi kimliği ve eserleri ele alınmaktadır. Hüsâmzâde, başta dil ilimleri olmak üzere mantık ve akâid alanlarındaki manzum ve mensur eserleriyle dikkat çekmektedir. Klasik şerh geleneği içinde pasif bir aktarımcı değil, metne doğrudan katkı sunan etkin bir müellif olarak öne çıkmaktadır. Belagat alanında Sekkâki'nin (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm*'unun "müsned" bahsi üzerine yaptığı yapısal müdahaleler, onun klasik metinlerle kurduğu eleştirel ve yapıcı ilişkisinin en somut örneğidir. Ayrıca dil, mantık ve akâid alanlarında kaleme aldığı *el-Ferâidü'l-cemile*, *Nazmü Darâ'iri's-şîr*, *Mevzûnü'l-mizân*, *Nazmü'l-Fikhi'l-ekber* adlı didaktik manzumeleri, şii öğretimi aracı olarak kullandığını göstermekte; bu yönüyle onun edebî kabiliyetini de belgelemektedir. Hüsâmzâde'nin müderrislik görevlerine atanması, belirli aralıklarla vazife dışında bırakılması ve nihayet mevleviyet payesine ulaşması, dönemin ilmiye teşkilatının işleyişine ve terfi mekanizmalarına dair önemli ipuçları sunmaktadır. Osmanlı ilim dünyasında önemli bir figür olan Hüsâmzâde'nin hayatı, görevleri ve eserlerini bütüncül biçimde ele alan müstakil bir çalışma mevcut değildir. Bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurarak müellifin ilmi portresini netleştirmekte ve Osmanlı şerh-hâşiye geleneği ile didaktik manzumeler üzerine yapılacak araştırmalara zemin hazırlamaktadır. Çalışmada müellifin hayatı, dönem kaynaklarının yanı sıra yazma eserlerdeki fereğ kayıtları üzerinden yeniden yapılandırılmıştır. Eser külliyatı doğrudan yazma nüshalar esas alınarak incelenmiş, yapı ve muhteva bakımından açıklayıcı bilgilere yer verilmiştir. Bu süreçte kaynaklarda yer alan isim, tarih ve atıf hataları da eleştirel bir yaklaşımla gözden geçirilmiş ve gerekli tashihler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Didaktik Manzume, Şerh, Tağyîr, Osmanlı İlimi Sınıfı, Hüsâmzâde İbrahim Efendi

ABSTRACT

This article examines the life, scholarly identity, and works of Hüsâmzâde İbrâhîm Efendi, an Ottoman scholar who lived between the late sixteenth and early seventeenth centuries (980/1572-73-1016/1608). Hüsâmzâde is notable for his prose and poetic works, particularly in the fields of linguistic sciences, logic, and creed. Within the classical commentary (sharh) tradition, he stands out not as a passive transmitter but as an active author who made direct

contributions to the text. His interventions in the 'predicate' section of al-Sakkâkî's *Miftâhu'l-'Ulûm* exemplify his critical and constructive engagement with classical texts. Furthermore, his didactic poems in the fields of linguistics, logic, and creed — such as *al-Farâ'idu'l-Jamîla*, *Naẓmu Darâ'iri'l-Shi'r*, *Mawzûnu'l-Mizân*, and *Naẓmu'l-Fiqhi'l-Akbar* — demonstrate his use of poetry as a pedagogical tool, thereby also attesting to his literary skill. His appointments to professorial (müdürris) positions, periods of removal from office, and eventual attainment of the mevleviyet rank provide significant insights into the functioning and promotion mechanisms of the Ottoman 'ilmiyye hierarchy. There is no independent scholarly work exists that examines Hüsâmzâde's life, duties, and works. This study seeks to fill that gap, clarifying the author's scholarly profile and providing a basis for further research on the Ottoman commentary–gloss tradition and didactic poetry. This study reconstructs the author's biography from period sources and manuscript colophons, examines his works directly from the manuscripts, and corrects errors in names, dates, and citations.

Keywords: Didactic Poem, Sharḥ (Commentary), Tağyîr (Modification), Ottoman 'Ulamâ' Class, Hüsâmzâde İbrâhîm Efendi

Extended Abstract

This study comprehensively examines the life, scholarly identity, and authorial legacy of the Ottoman scholar Hüsâmzâde İbrâhîm Efendi, who lived between 980/1572–73 and 1016/1608. During the late sixteenth and early seventeenth centuries, Hüsâmzâde drew attention not only through his teaching posts but also through his commentaries on classical texts and his didactic verse compositions. Although his authorial activity concentrated chiefly on the linguistic sciences, it also encompassed logic and creed. His scholarly posture goes beyond passive transmission, reflecting an active author who directly intervenes in texts, reorganizes them, and interprets them. In this respect, his works enable a reassessment of the commentary–gloss tradition and textual production in the Ottoman milieu based on individual scholarly approaches.

This study aims to clarify existing biographical and bibliographical information by examining Hüsâmzâde's life, scholarly identity, and works in light of manuscript copies and contemporaneous sources and to address misattributions and questions of authorship, thereby filling a gap in the literature. In addition, by evaluating his scholarly activity together with his posts within the Ottoman 'ilmiyye hierarchy and the fluctuations he experienced therein, the study offers concrete data on the academic and bureaucratic workings of the period.

Methodologically, the study adopts a qualitative approach and employs descriptive analysis. Hüsâmzâde's verse and prose works were identified via the catalog and digital repository of the Türkiye Yazma Eserler Kurumu (Turkish Manuscripts Institution); different witnesses were examined comparatively, with authorial copies prioritized. Content structures, organizational features, and dates of composition were determined; completion (farâgh) colophons and internal autobiographical elements were used to reconstruct biographical data. In addition to classical biographical–bibliographical sources such as 'Aṭâ'î's *Ḥadâ'iqu'l-ḥaqâ'iq*, Kâtib Çelebi's *Sullamu'l-Wuṣûl* and *Kashfu'z-Zunûn*, modern academic studies, catalogs, and articles were also used.

The colophons record the author's name as "İbrâhîm b. Hüsâm," and the sobriquet "Hüsâmzâde" refers to his father Hüsâmeddîn al-Germiyânî. Although some modern sources

incorrectly list his *nisba* as “Kirmānī,” contemporaneous sources and the title pages (zahriyas) of manuscripts confirm the correct *nisba* “Germiyānī.” The *isbas* “Germiyānī” and “Rūmī” indicate Anatolian origin; “Ḥanafī” denotes affiliation with the Ḥanafī school, and “Naḥvī” reflects competence in the Arabic language/grammar. The note that his mother was of *Sayyid* descent explains the use of the honorific “Sayyid” in some texts; it is reported that he used the poetic pen names “Sayyid Sharīfī” and “Sharīfī.” Having received his initial training from his father, Ḥusāmzāde studied in Istanbul with Hoca Sādeddin Efendi, from whom he received *mülâzemet* (a licentiate/teaching candidacy).

Following his *mülâzemet*, Ḥusāmzāde was appointed to the Kirmastī Madrasa with a stipend of 30 *akçe* in 997/1588–89 and subsequently to the Kestel Madrasa with 40 *akçe*. No official post record has been found for 1006–1013/1597–1604. In the colophons of works copied in these years, he introduces himself—if at all—as a “formerly instructor at Kestel.” In the verse preface of *Sharḥu Tekmileti Tağyīri ’l-Miftāḥ*, composed in 1010/1601, he laments in a plaintive tone that he was left without appointment while his peers advanced to higher posts despite his merit. He recalls the favor shown to him by Hoca Sādeddin during his lifetime and intimates an expectation of similar patronage from his sons. This passage sheds first-hand light on the promotion–patronage mechanisms within the *’ilmiyye*. In 1013/1604, he entered the *mevālī* class with an appointment to the Meḥmed Ağa Madrasa at the *hāriç/ellili* (outer/fifty-*akçe*) level and gained the authority to confer *mülâzemet*. In 1016/1607, he was promoted to the Fethiyye-i Meḥmed Pāshā Madrasa; shortly thereafter, in Dhū’l-Qa’da 1016 (February 1608), he died of dropsy (*istiskā’*). His grave is in the cemetery (hazīra) of the Sherīfe Ḥātun Mosque near Meḥmed Ağa Mosque.

Linguistic sciences form the backbone of Ḥusāmzāde’s scholarly profile. His most significant work in rhetoric is *Sharḥu Tekmileti Tağyīri ’l-Miftāḥ*, written as a supplement to Kemālpashazāde’s *Tağyīru ’l-Miftāḥ*. In this work, he reorganized the “predicate” (*musnad*) section of Sakkākī’s *Miftāḥu ’l-’Ulūm*, making changes to the wording, additions, and omissions. He engaged in dialogue with authorities such as Taftāzānī and Sayyid Sharīf Jurjānī, yet critiqued them when warranted considering the rules of rhetoric and grammar. Adopting the *mamzūj* (interwoven) commentary method, he made his interventions visible while transmitting the text; he treated broader debates in the commentary and reserved technical justifications and named criticisms for the gloss. Thus, commentary ceased to be merely explanatory and became a practice of “reconstruction” that exercised control over the text’s arrangement and diction.

The phrase “Sultan Meḥmed is our caliph” in the text serves as internal evidence that the author of the “tağyīr” portion was not Kemālpashazāde but Ḥusāmzāde, aligning with his activity during the reign of Meḥmed III. Authorial copies have been identified in the Kütahya Vahid Paşa (no. 1004) and Süleymaniye Şehid Ali Paşa (no. 2172-1) collections; the gloss appears after the commentary in the same miscellanies, and the farāgh entries dated 1010/1601 bear the author’s signature.

Hüsâmzâde's didactic verse works reflect his pedagogical orientation. In *al-Farâ'idu'l-Jamîla* he versified Ibn al-Hâjib's *al-Shāfiya*, explicitly stating that the poem was composed to facilitate memory and recall. Its commentary, *al-Fawā'idu'l-Jalîla*, elucidates obscure expressions and systematically exemplifies topics in morphology. *Naẓmu Darā'iri'l-Shi'r* is a brief yet dense poem dealing with the necessities of poetic usage (*darūrât al-shi'r*). While the colophon of the commentary's authorial copy (1015/1606) affirms authorship, the poem itself does not explicitly state an attribution; however, formal similarities and the order of items in the miscellany suggest that the poem may also be his. In logic, *Mawzūnu'l-Mizān* versifies Athîr al-Dîn al-Abharî's *Īsāghūjî*. Different copies indicate that Hüsâmzâde first composed the work in Rabî' al-Awwal 1006/1597 and then rewrote it in Dhû'l-Hijja 1012/1604; marginal *ta'lîqât* (authorial notes) also appear in the copy. In creed, *Naẓmu'l-Fiqhi'l-Akbar* verifies the text attributed to Imâm Abû Hanîfa within a Sunnî framework and was completed in Dhû'l-Hijja 1012 (May 1604). Although some sources mention a commentary that he purportedly wrote on this poem, no such copy has yet been located.

One of the study's contributions is clarifying problems of attribution. Recent records that ascribe *Naẓmu'l-Kāfiya* and its commentary to Hüsâmzâde can, in fact, be shown—on the basis of *Kashfu'z-Zunûn* and manuscript evidence—to belong to Hüsâmeddîn Ismâ'îl b. İbrâhîm. A similarity arising from the addition of “ibn” led to confusion between the two authors. Likewise, although the inheritance-law commentary *al-Sharfiyya: Sharhu'l-Farâ'idî's-Sirâjiyya* is attributed to Hüsâmzâde in some records, its attribution remains doubtful because of the absence of any mention in early sources and the inability to consult extant copies.

In conclusion, through works composed in rhetoric, morphology, the necessities of poetic usage, logic, and creed—as well as his direct interventions in texts—Hüsâmzâde occupies a noteworthy place in the Ottoman scholarly tradition. His oeuvre attests to the continuity of the commentary–gloss tradition while also adding new dimensions through individual contributions. This study has presented his life, works, and scholarly identity in light of manuscripts and other sources, resolved biographical inconsistencies, and clarified attributions, thereby partially filling a gap in the literature and laying groundwork for further research on the commentary–gloss tradition and didactic verse in the Ottoman period.

For future research, *Sharhu Tekmiletî Tağyîri'l-Miftāh* may be examined comparatively alongside other *Miftāh* commentaries so that Hüsâmzâde's original contributions. In addition, his other works in the fields of language, logic, and creed should be analyzed in detail in terms of content so that his scholarly approach can be more comprehensively evaluated. Manuscripts that remain in copy form can be critically edited and brought into scholarly circulation. Finally, the pedagogical function of his didactic poems within the Ottoman madrasa curriculum—particularly in relation to methods of memorization and instruction—deserves separate investigation.

Giriş

Hüsamzâde İbrahim Efendi (ö. 1016/1608), Osmanlı ilim dünyasında özellikle dil ilimleri, mantık ve akâid alanlarında kaleme aldığı eserlerle öne çıkan bir âlimdir. On altıncı asrın sonları ile on yedinci asrın başlarında yaşayan Hüsamzâde, müderrislik görevlerinin yanı sıra klasik metinlere yazdığı şerh ve nazımlarla ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. Yazdığı eserler onun yalnızca bir aktarıcı değil, aynı zamanda metinlerle eleştirel ve yapıcı bir ilişki kuran bir müellif olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle klasik Osmanlı metin üretim kültürünün bireysel yaklaşımlar üzerinden yeniden okunmasına imkân tanımaktadır.

Özellikle *Miftâhu'l-'ulûm*'un “müsned” bahsine yönelik yaptığı çalışmada Hüsamzâde, mevcut metni yeniden tertip ederek bu bölüme dair özgün bir şerh kaleme almıştır. Bu, Kemalpaşazâde'nin *Tağyîru'l-Miftâh* adlı eserine bir zeyl niteliği taşıyan *Şerhu Tekmileti Tağyîri'l-Miftâh* adlı eseridir. Hüsamzâde bu şerhinde yalnızca açıklamalarla yetinmemiş, metnin lafzî yapısına ve tertibine yönelik yapısal müdahalelerde de bulunmuştur. Bu tutum, onun şerh geleneği içindeki konumunu pasif bir aktarıcılığın ötesine taşıyarak metinle eleştirel ve yeniden inşa edici bir ilişki kurduğunu göstermektedir. Söz konusu yaklaşım, Hüsamzâde'nin dönemin ilmî birikimine katkı sunan özgün bir tavır geliştirdiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Diğer yandan Hüsamzâde dil ilimleri, mantık ve kelam alanlarında kaleme aldığı didaktik manzumeleriyle de dikkat çeker. Başlıca manzum eserleri arasında *el-Ferâidü'l-cemile* (sarf), *Nazmü darâiri's-şi'r* (zarûrât-ı şî'riyye),¹ *Mevzûnü'l-mîzân* (mantık) ve *Nazmü'l-Fıkhi'l-ekber* (inanç esasları) yer almaktadır. Hüsamzâde bu metinleri manzume hâlinde kaleme almasının sebebini, öğrencilerin bilgileri daha kolay ezberlemesi ve hatırlaması olarak açıkça belirtmekte; şiirin öğretimi kolaylaştırıcı yönüne dikkat çekmektedir. Bu durum, onun pedagojik bir kaygı taşıdığını ve ilmî bilgiyi sistemli ve kalıcı bir biçimde sunma arayışında olduğunu göstermektedir. Manzumelerdeki dil ve vezin kullanımı, Hüsamzâde'nin şiir yazma kabiliyetini ortaya koymaktadır. Bu eserler doğrudan edebî metin olmasalar da şairlik yönüne dair önemli ipuçları barındırmaktadır.

Hüsamzâde'nin medrese görevleri, onun ilmiye sınıfı içerisindeki yerini ve hiyerarşi içindeki yükselme sürecini izlemeye imkân tanır. Kariyerine Kirmastî ve Kestel Medreselerinde başlayan müellif, daha sonra Mehmed Ağa ve Fethiyye-i Mehmed Paşa Medreselerinde görev almıştır. Bu görevlerin bazıları mevalî sınıfı içinde yer almakta olup Osmanlı ilmiye teşkilatında belirli bir konuma ulaştığını göstermektedir. Ancak bazı dönemlerde resmî görevden uzak kalması ve bunu eserlerinde açıkça dile getirmesi, ilmî liyakatine rağmen zaman zaman destekten yoksun bırakıldığını düşündürmektedir. Bu durum, dönemin ilmiye yapısının işleyişi hakkında önemli ipuçları barındırmaktadır.²

1 “Şiirin vezin ve kafiye düzeniyle armonik yapısını korumak için saire tanınan kural dışı tasarruflar anlamında bir terim.” Bk. M. Faruk Toprak, “Zarûrât-ı şî'riyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 44 (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 138.

2 Osmanlı ilmiye sınıfında müderrislerin istihdam süreci ve yapısı için bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988); 45-81; Abdurrahman Atçıl, *Erken*

Hüsâmzâde İbrahim Efendi hakkında günümüze kadar yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Mevcut bilgiler büyük ölçüde klasik biyografik ve bibliyografik kaynaklarda yer alan kısa kayıtlara dayanmaktadır. Son yıllarda çevrim içi platformda yayımlanan ve müellifin *Nazmü'l-Fikhi'l-ekber* ile *Mevzûnü'l-mizân* adlı eserlerine odaklanan bazı inceleme yazıları³ dışında, onun hayatı, görevleri ve eser külliyatını bütüncül bir şekilde ele alan müstakil ilmî bir çalışmaya rastlanmamaktadır. Bu durum, Hüsâmzâde'nin ilmî kimliğinin yeniden ve daha derinlikli biçimde ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Hüsâmzâde'nin hayatı ve eserleri ele alınırken başlıca başvuru kaynakları Ataî'nin *Hadâiku'l-hakâ'ik*, Kâtib Çelebi'nin *Süllemü'l-vüsûl* ve *Keşfü'z-zunûn* adlı eserleri olmuştur. Bu eserler, müellifin hayatına en yakın dönemde kaleme alınmış olmaları ve sonraki biyografik-bibliyografik literatüre kaynak teşkil etmeleri bakımından önem arz etmektedir. Gerekteğinde bu eserlerin farklı nüshalarına da başvurulmuştur. Hüsâmzâde'nin eserlerini ve nüshalarını tespit sürecinde, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın "Yazma Eserler Katalog ve Görüntü Veritabanı" temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bu veritabanı, yazma eserlerin güvenilir ve hızlı biçimde tespit edilmesine, ayrıca nüsha farklarının sağlıklı şekilde değerlendirilmesine imkân tanıyarak araştırma sürecine ciddi bir işlevsellik kazandırmıştır. Bunun yanında Carl Brockelmann'ın *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*, Fuat Sezgin'in *Geschichte des arabischen Schriftums (GAS)*, Abdullah Muhammed el-Habeşi'nin *Câmi'u's-ş-şürûh ve'l-havâşi*, Melik Faysal Araştırma Merkezi tarafından yayımlanan *Hizânetü'l-türûs* gibi katalog ve bibliyografik eserlerden de sıklıkla yararlanılmıştır. Hüsâmzâde'nin çeşitli eserlerinde ve nüshalarında yer alan içsel bilgiler de onun ilmî portresini şekillendirmede destekleyici veriler sunmuştur. Ayrıca Osmanlı ulemâ hiyerarşisi içindeki konumunu tespit ederken Abdurrahman Atçıl'ın *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar* ve Cahid Baltacı'nın *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* adlı çalışmalarından yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra konuya ilişkin çeşitli makale, kitap ve ansiklopedi maddeleri de değerlendirilmiştir.

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımlarından betimsel analiz yöntemine dayanmaktadır. Hüsâmzâde'ye ait manzum ve mensur eserleri doğrudan yazma nüshalar üzerinden incelemekte; içerik yapıları, tertip özellikleri ve yazım tarihleri açısından değerlendirmektedir. Ayrıca ferağ kayıtları ve metin içi unsurlar dikkate alınarak biyografik yapı yeniden gözden geçirilmiştir. Bunun yanı sıra kaynaklardaki aidiyet sorunları ve biyografik tutarsızlıklar da imkânlar ölçüsünde ele alınmış, Hüsâmzâde'nin ilmî portresine ve Osmanlı şerh geleneğine ilişkin literatürdeki boşluğa mütevazı bir katkı sunulması amaçlanmıştır. Böylece hem Hüsâmzâde'nin ilmî portresi daha açık biçimde ortaya konmuş olacak hem de Osmanlı dönemi şerh ve hâşiye geleneği üzerine yapılacak ileri araştırmalara bir zemin hazırlanmış olacaktır.

Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar (İstanbul: Klasik, 2019), 177-79; Cihan Kılıç, "Osmanlı İlimiye Teşkilatında Kariyer Sistemi", *Turkish Academic Research Review* 3/1 (Haziran 2018), 153-170.

3 Mahmut Karadağ, "Hüsâm-zâde İbrahim Efendi (ö. 1016) ve *el-Fikhü'l-ekber* Manzûmesi (İnceleme-Metin) -1-", *İsmailâğa Telif ve Araştırma Merkezi*, (Erişim 11 Nisan 2025); a.m.f., "Hüsâmzâde İbrahim Efendi'nin *Mevzûnü'l-Mizân* İsimli Mantık Manzûmesi (İnceleme-Metin) -1-", *İsmailâğa Telif ve Araştırma Merkezi*, (Erişim 11 Nisan 2025); a.m.f., "Hüsâmzâde İbrahim Efendi'nin *Mevzûnü'l-Mizân* İsimli Mantık Manzûmesi (İnceleme-Metin) -2-", *İsmailâğa Telif ve Araştırma Merkezi*, (Erişim 11 Nisan 2025).

1. Hayatı

980-1016 (1572-1608) yılları arasında yaşayan Hüsamzâde, ömrünü Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü İstanbul ve Anadolu topraklarında geçirmiş ve mevleviyet payesine yükselmiş seçkin bir âlimdir. Sultan II. Selim (974-982/1566-1574)⁴ döneminde dünyaya gelen Hüsamzâde, çocukluk ve yirmi üç yaşına kadarki gençlik yıllarını Sultan III. Murad (982-1003/1574-1595)⁵ devrinde geçirmiştir. Hayatın geri kalan kısmı ise Sultan III. Mehmed (1003-1012/1595-1603)⁶ ve Sultan I. Ahmed (1012-1026/1603-1617)⁷ dönemlerine tekabül etmektedir. Müellifin hayatına dair elimizdeki bilgilerin önemli bir kısmı, kendi eserlerine düştüğü ferağ kayıtları ve klasik biyografik kaynaklara dayanmaktadır.

1.1. Tam Adı, Ailesi, Doğumu ve Vefatı

Hüsamzâde, eserlerinin ferağ kayıtlarında adını “İbrahim” olarak kaydetmiştir.⁸ Diğer kaynaklarda da kendisinden “İbrahim” ismiyle söz edilmektedir.⁹

İbrahim Efendi, babasının adına nispetle “Hüsamzâde” künyesiyle anılmıştır.¹⁰ Kendi eserlerinde de bu künyeyi kullanarak “Hüsamzâde” olarak tanındığını ifade etmiştir. Nitekim şu örnek bunu açıkça göstermektedir.

-
- 4 Feridun Emecen, “Selim II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36 (Ankara: TDV Yayınları, 2009), 414-18.
- 5 Bekir Kütükoğlu, “Murad III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 31 (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 172-76.
- 6 Feridun Emecen, “Mehmed III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 407-13.
- 7 Mücteba İlgürel, “Ahmed I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 30-33.
- 8 İbrahim b. Hüsam, *Hâşiye 'alâ Şerhi Tekmiletü Tağyîri'l-Miftâh (Hâşiye alâ Tağyîri'l-Miftâh)*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2172-2, 175a; a.mlf., *Şerhu Tekmiletü Tağyîri'l-Miftâh (Hâşiye ale 's-Sekkaki)*, Kütahya Vahid Paşa Ktp., Vahid Paşa, nr. 1004, 98b; a.mlf., *Hâşiye 'alâ Şerhi Tekmiletü Tağyîri'l-Miftâh (Hâşiye ale'l-Mutavvel)*, Kütahya Vahid Paşa Ktp., Vahid Paşa, nr. 1005, 181a.
- Kütüphane kayıtlarında çoğu zaman eserler farklı isimlerle veya hatalı kaydedilmiştir. Mesela Vahit Paşa, 1004 numaralı eser “Hâşiye ale's-Sekkaki”; Vahit Paşa, 1005 numaralı eser ise “Hâşiye ale'l-Mutavvel” şeklinde hatalı kaydedilmiştir. Şayet eser yanlış bir isimle veya farklı bir müellife nispet edilerek kaydedilmiş ise eserlerin ve müelliflerin önce doğru isimlerini, ardından parantez içinde kütüphane kayıt isimlerini belirttik. Bundan sonra yapacağımız referanslarda sadece doğru ismi yazdık. Belirgin hatası olmayan kayıtları parantez içinde belirtmeksizin doğru ismi ile yazdık. Bu duruma benzer diğer referanslarda da aynı üslubu kullandık.
- 9 Nev'izâde Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik fi tekmeleti's-Şakâ'ik*, haz. Suat Donuk, ed. Derya Örs (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2017), 2: 1370; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakati'l-fühûl*, thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnâvut (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2010), 5: 62; Muhammed Emîn el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer* (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), 1: 17; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü'l-a'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306/1888), 1: 535; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî: Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308/1890), 1: 98; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-'ârîfin esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, nşr. İbnülemin Mahmud Kemal İnal-Avni Aktuç (İstanbul: Maarif Basımevi, 1955), 1: 29; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1915), 1: 276; Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kamûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâýîn, 2002), 1: 35; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn terâcimü musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 1: 15.
- 10 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1370; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü'l-a'lâm*, 1: 535; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 276.

«وَقَعَ الْفَرَاغُ عَنْ تَحْرِيرِهِ بِنَيْدِ كَاتِبِهِ وَمَوْلَاهُ الْفَقِيرِ إِبْرَاهِيمَ الْحَقِيرِ الشَّهِيرِ بِحُسَامٍ زَادَ...»¹¹

“Eserin yazımı, onu kaleme alan ve telif eden fakîr kul İbrahim el-hakîr, nâm-ı diğer Hüsamzâde tarafından tamamlanmıştır...”

Kaynaklarda Hüsamzâde için “Efendi”¹² ve Osmanlı ulema hiyerarşisinde mevlevîlik pâyesine ulaşan büyük âlimler için kullanılan¹³ “Mevlâ”¹⁴ ünvanları kullanılmıştır. Anne tarafından soyu Hz. Peygamber’e dayandığı¹⁵ için kendisine “Seyyid”¹⁶ denmiştir. Şiirlerinde “Seyyid Şerîfî”¹⁷ ve “Şerîfî” mahlasını kullandığı rivayet edilmiştir.¹⁸

Hüsamzâde, kaynaklarda ilmî ve coğrafi kimliğini yansıtan çeşitli nisbelerle anılmıştır. “Germiyânî”¹⁹ ve “Rûmî”²⁰ nisbeleri onun Anadolu’daki menşesini; “Hanefî”,²¹ fıkıhta mensup

11 İbrahim b. Hüsam, *Hâşîye ‘alâ Şerhi Tekmileti Tağyîri l-Miftâh*, Şehid Ali Paşa, nr., 2172-2, 175a.

12 Atâî, *Hadâiku l-hakâ’ik*, 2: 1370; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü l-a’lâm*, 1: 535; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 1: 98; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 276.

13 Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317/1899), “Molla”, 1398; Hamid Algar, “Molla”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 30 (İstanbul: TDV Yay., 2005), 238.

14 Atâî, *Hadâiku l-hakâ’ik*, 2: 1370; Muhibbî, *Hulâsatü l-eser*, 1: 17.

15 Atâî, *Hadâiku l-hakâ’ik*, 2: 1371; Muhibbî, *Hulâsatü l-eser*, 1: 17.

16 Atâî, *Hadâiku l-hakâ’ik*, 2: 1370; Muhibbî, *Hulâsatü l-eser*, 1: 17; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 1: 98; Bağdâdî, *Hediyetü l-‘ârifin*, 1: 29.

17 Atâî, *Hadâiku l-hakâ’ik*, 2: 1370; Muhibbî, *Hulâsatü l-eser*, 1: 17.

18 Kâtib Çelebi, *Süllemü l-vüsûl*, 5: 62; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü l-a’lâm*, 1: 535; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 1: 98; Bağdâdî, *Hediyetü l-‘ârifin*, 1: 29; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 277; Ziriklî, *el-A’lâm*, 1: 35.

19 Kâtib Çelebi, *Keşfü z-zunûn*, 2: 1021-22, 1287; a.m.lf., *Süllemü l-vüsûl*, 5: 62; Muhibbî, *Hulâsatü l-eser*, 1: 17; Bağdâdî, *Hediyetü l-‘ârifin*, 1: 29; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 276; Ziriklî, *el-A’lâm*, 1: 35.

Bazı biyografik eserlerde ise Hüsamzâde İbrahim Efendi, İran’da bulunan “Kırman” şehrine nispet edilerek nisbesi “Kirmânî” olarak kaydedilmiştir. Hatta *A’yânü ş-Şî’a* adlı eserinde Seyyid Muhsin el-Emin (1867-1952) ve *ez-Zerî’a ilâ tesânîfi ş-Şî’a* adlı eserinde Âga Büzürg-i Tahrânî (1875-1970), kaynaklarda bulunan “Germiyânî” ifadesinin “Kirmânî”den muharref olduğunu iddia etmişlerdir ve neye dayanarak bu iddiada bulduklarını ise açıklamamışlardır. Nisbesinin “Kirmânî” olduğunu iddia eden eserler için bk. Seyyid Muhsin el-Emin, *A’yânü ş-Şî’a*, thk. Hasan el-Emin (Beyrut: Dâru’t-te’âruf li’l-matbû’ât, 1363/1944), 2: 112; Muhammed Ali Tebrîzî, *Reyhânetü l-edeb fi terâcîmi l-ma’rûfin bi’l-künyeti ve l-lakab* (Çaphâne-i Hayderî, 1374/1954), 3: 220; Âga Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî’a ilâ tesânîfi ş-Şî’a* (Beyrut: Dâru’l-advâ’, 1403/1983), 3: 202-203; Abdü’l-Hüseyn eş-Şebüsterî, *Meşâhîru şu’arâi ş-Şî’a* (Kum: Sitâre, 1421/2000), 1: 24. Ancak “Kirmânî” nisbesini kullanan bu kaynakların son dönemde ve genelde Şii âlimler tarafından yazıldıkları dikkat çekmektedir. Bunlar dışında Ömer Rizâ Kehhâle (1905-1987) *Mu’cemü l-müellifin* adlı biyografik eserinde nisbesini “Kirmânî” şeklinde yazmış olsa da eserindeki bu bilginin kaynağının ise *A’yânü ş-Şî’a* olduğu görülmektedir. Bk. Kehhâle, *Mu’cemü l-müellifin*, 1: 15. Hâlbuki Hüsamzâde İbrahim Efendi’nin yaşadığı döneme en yakın kaynak olan *Hadâiku l-hakâ’ik*’te babasının adı “Germiyânî” Hüsam Efendi” olarak kaydedilmiştir. Bk. Atâî, *Hadâiku l-hakâ’ik*, 1: 201-205, 2: 1370; a.m.lf., *Hadâiku l-hakâ’ik fi tekmileti ş-Şekâ’ik*, Topkapı Sarayı Ktp., Revan Köşkü, nr. 1438, 318b; a.m.lf., *Hadâiku l-hakâ’ik fi tekmileti ş-Şekâ’ik*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2309, 314b. Kâtib Çelebi’nin (ö. 1067/1657) *Keşfü z-zunûn* ve *Süllemü l-vüsûl* gibi yaşadığı döneme yakın kaynaklarda da nisbesi “Germiyânî” olarak kaydedilmiştir. Hüsamzâde’nin eserlerinin bazı nüshalarının zahriyyelerinde de nisbesinin “Germiyânî” şeklinde yazıldığı görülmektedir. Bk. İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Mevzûni l-mizân*, Atf Efendi Ktp., Atf Efendi, nr. 1671, 1a; İbrahim b. Hüsam (Ebu’n-Necâ b. Halef b. Muhammed el-Mısıri eş-Şâfi’î), *Nazmü l-Fikhi l-ekber (Manzûme fi l-akâid)*, Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 663-1, 0a. Anlaşılan o ki nisbesinin “Kirmânî” olduğunu zikreden söz konusu kaynaklar “Germiyânî” şehirden haberdar olmadıkları veya Hüsamzâde İbrahim Efendi’nin İranlı olduğunu ispat etmek için “Germiyânî” ifadesini “Kirmânî” şeklinde okumuşlardır.

20 Bağdâdî, *Hediyetü l-‘ârifin*, 1: 29.

21 Kâtib Çelebi, *Süllemü l-vüsûl*, 5: 62; Bağdâdî, *Hediyetü l-‘ârifin*, 1: 29; Ziriklî, *el-A’lâm*, 1: 35.

olduğu mezhebi; “Nahvî”²² ise Arap dili ve özellikle nahiv ilmindeki yetkinliğini ifade etmektedir.

Kaynaklarda Hüsanzâde’nin ailesine dair bilgiler sınırlı olup, yalnızca babası ve annesi hakkında bazı kayıtlara ulaşılabilmektedir. Annesinin soyunun Hz. Peygamber’e dayandığı²³ ve bu sebeple Hüsanzâde’nin “Seyyid” unvanıyla anıldığı²⁴ ifade edilmektedir. Ancak annesi hakkında bu bilginin ötesine geçen herhangi bir malumata rastlanmamaktadır.

Babasının adı ise kaynaklarda Hüsâmeddin el-Germiyânî (ö. 1002/1594) olarak geçmektedir.²⁵ Hüsanzâde kimi eserlerinde kendisini babasına nispetle “İbn Hüsam”²⁶ ve “Hüsanzâde”²⁷ şeklinde tanıtmış, bu künyeyi bizzat kullanmıştır. Babası Hüsam Efendi, Osmanlı’nın farklı medreselerinde ders vermiş ve çeşitli meslek gruplarında görev almış bir âlimdir. Oğlu Hüsanzâde, ilk tahsilini babasından almıştır.²⁸

Bazı kaynaklarda Hüsanzâde’nin babasının adı “Hüsâmeddin İsmâil” şeklinde zikredilmiştir.²⁹ Ancak “İsmâil” isminin, *Keşfü’z-zunûn*’da *el-Kâfiye*’nin manzum ve şerhinin kendisine nispet edildiği Hüsâmeddin İsmâil b. İbrahim’in³⁰ müellifimiz İbrahim b. Hüsam ile karıştırılması³¹ sonucunda sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Nitekim erken dönem kaynaklarda Hüsanzâde bu şekilde tanıtılmamakta ve babasının “İsmâil” adını taşıdığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Hüsanzâde İbrahim Efendi 980/1572-73 yılında dünyaya gelmiştir.³² Bu hususta kaynaklar ittifak etmiştir. Doğum yeri hakkında ise net bir bilgiye sahip değiliz. Nitekim babası Hüsam Efendi’nin 994/1586’dan önce İstanbul’da bulunan Hacıhasanzâde Medresesine görev yaptığı bilinmekle beraber,³³ bu tarihten önce başka medreselerde de görev almış olma ihtimali

22 Zirikli, *el-A’lâm*, 1: 35.

23 Atâî, *Hadâiku’l-hakâ’ik*, 2: 1371; Muhibbi, *Hulâsatü’l-eser*, 1: 17.

24 Atâî, *Hadâiku’l-hakâ’ik*, 2: 1370; Muhibbi, *Hulâsatü’l-eser*, 1: 17; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 1: 98; Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifin*, 1: 29.

25 Atâî, *Hadâiku’l-hakâ’ik*, 2: 1370; Muhibbi, *Hulâsatü’l-eser*, 1: 17; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü’l-a’lâm*, 1: 535; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 2: 112; Bağdâdî, *Hediyetü’l-ârifin*, 1: 29; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 276; Zirikli, *el-A’lâm*, 1: 35.

Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin* adlı eserinde Hüsanzâde’nin ismini “İbrahim b. İsmail” şeklinde dolayısıyla babasının adını “İsmail” olarak kaydetmiştir. Bk. Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin*, 1: 15. Ancak bu şekildeki isimlendirme doğru değildir, bu yanlışlık aşağıda gerekçeleriyle açıklanmıştır.

26 İbrahim b. Hüsam, *Hâşiye ‘alâ Şerhi Tekmileti Tağyiri’l-Miftâh*, Vahid Paşa, nr. 1005, 181a.

27 İbrahim b. Hüsam, *Hâşiye ‘alâ Şerhi Tekmileti Tağyiri’l-Miftâh*, Şehid Ali Paşa, nr., 2172-2, 175a.

28 Hüsanzâde İbrahim Efendi’nin tahsili ve hocalarının ele alındığı başlıkta babası ile ilgili ayrıntılı bilgiye yer verilmiştir.

29 Hüsanzâde’yi “İbrahim b. Hüsâmiddin İsmail” (إبراهيم بن حسام الدين إسماعيل...) şeklinde tanıtan kaynaklar için bk. Seyyid Muhsin el-Emin, *A’yânü’ş-Şî’a*, 2: 112; Âga Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî’a ilâ tesâni’i’ş-Şî’a*, 3: 203. Babasının adını “İsmâil” şeklinde kaydeden Kehhâle’nin kaynağının ise *A’yânü’ş-Şî’a* olduğu görülmektedir. Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin*, 1: 15.

30 Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn’an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, nşr. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rıfat Bilge (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 2: 1373.

31 Hüsanzâde İbrahim Efendi’ye yanlışlıkla nispet edilen *Nazmü’l-Kâfiye ve Şerhuha (Şerhu Nazmi’l-Kâfiye)* adlı eserlerin tanıtıldığı başlıkta konuyla ilgili daha ayrıntılı açıklama yapılmıştır.

32 Atâî, *Hadâiku’l-hakâ’ik*, 2: 1370; Muhibbi, *Hulâsatü’l-eser*, 1: 17; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü’l-a’lâm*, 1: 535; Zirikli, *el-A’lâm*, 1: 35.

33 Atâî, *Hadâiku’l-hakâ’ik*, 2: 1196; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2: 570.

bulunmaktadır. Dolayısıyla babasının 980/1572-73 tarihinde nerede görev yaptığı net olarak tespit edilemediğinden Hüsâmzâde'nin doğum yerine ilişkin herhangi bir kesinlikten söz etmek mümkün değildir.

Kaynakların çoğunluğuna göre Hüsâmzâde, Fethiye-i Mehmed Paşa Medresesinde müderris iken³⁴ Zilkade 1016 tarihinde (Şubat 1608) vefat etmiştir.³⁵ Ancak *Sicill-i Osmânî*'de 1020/1612'de vefat ettiği bilgisi yer almaktadır.³⁶ Vefatının sebebi ise yakalandığı istiska hastalığı³⁷ olduğu belirtilmiştir.³⁸

Hüsâmzâde'nin Mehmed Ağa Camii'ne³⁹ yakın Şerife Hatun Mescidi⁴⁰ haziresinde defnedildiği aktarılmıştır.⁴¹ Ancak günümüzde Mehmed Ağa Camii'nin yakınlarında yer alan söz konusu mescidden geriye yalnızca bazı kalıntılar ve Şerife Fâtıma Hatun'a ait bir mezar taşı kalmıştır.

1.2. Tahsili ve Hocaları

Hüsâmzâde ilk tahsilini müderris olan babası Hüsâmeddin el-Germiyânî'den almış,⁴² daha sonra tahsilini İstanbul'da sürdürmüştür. Burada dönemin önde gelen âlimlerinden Hoca Sâdeddin Efendi'nin (ö. 1008/1599) talebesi olmuş ve kendisinden mülâzemet almıştır.⁴³ Başka hangi hocalardan ders aldığına dair bilgiye ulaşılamamıştır.

1.2.1. Hüsâmeddin el-Germiyânî (Hüsâm Efendi)

Hüsâmzâde'nin babası Hüsâmeddin Efendi Osmanlı Medreselerinde yetişmiş; müderris, müftü ve kadı olarak görevlerde bulunmuş bir âlimdir. Germiyan'ın⁴⁴ Şeyhlü⁴⁵ kasabasında

34 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17.

35 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371; Kâtib Çelebi, *Sülemü'l-vüsûl*, 5: 62; Şemseddin Sâmî, *Kamüsü'l-a'lâm*, 1: 535; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, 1: 29; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 276; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1: 35; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 1: 15.

36 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 2: 112.

37 İstiskâ, vücudun çeşitli yerlerinde suyun toplandığı bir hastalık olarak tarif edilmektedir. Bk. Şemseddin Sâmî, "istiska", 100; Kubbealtı Lugatı, "istiska" (Erişim 10 Nisan 2025).

38 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17.

39 Mehmed Ağa Külliyesi, Fatih Çarçamba'da Kâtip Muslihuddin mahallesinde yer almaktadır. Bk. Hüseyin Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi'* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, t.y.), 1: 197-99; Filiz Gündüz, "Mehmed Ağa Külliyesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 431-32.

40 Ayvansarayî, mescidi Mehmed Ağa Camii yakınlarındaki "Bitlice Mescidi" diye tavsif etmektedir. Verdiği bilgiye göre bânisi Şeyhülislam Çivizâde Mehmed Efendi'nin (ö. 995/1587) yeğeni, defterdar Abdullah b. İlyas'ın oğlu, Bitlice Ali Efendi'nin (ö. 1000/1592) eşi, Şerife Fâtıma Hatun'dur. Bk. Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, 1: 62.

41 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17; Şemseddin Sâmî, *Kamüsü'l-a'lâm*, 1: 535; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 276.

42 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1370; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17; Şemseddin Sâmî, *Kamüsü'l-a'lâm*, 1: 535.

43 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1370; Kâtib Çelebi, *Sülemü'l-vüsûl*, 5: 62; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17; Şemseddin Sâmî, *Kamüsü'l-a'lâm*, 1: 535.

44 Cahid Baltacı, Hüsâm Efendi'nin doğum yerini Karaman olarak zikretmiştir. Hayatı ile ilgili verdiği bilgilerin ise kaynağının Atâî olduğu görülmektedir. *Hadâiku'l-hakâ'ik*'te geçen "Germiyan" ibaresini sehven "Karaman" okumuş olmalı. Bk. Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 1: 380; Atâî Nev'izâde, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, Esad Efendi, nr. 2309, 240b; a.mlf., *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1075.

45 Germiyan, günümüz Kütahya ile sınırları için, Şeyhlü ise günümüz Kütahya'nın Emet ilçesinin Işıklı köyü

doğmuştur.⁴⁶ Derslerine devam ettiği Sultan II. Selim'in hocası Atâullah Efendi'den (ö. 979/1571)⁴⁷ mülâzemet almıştır.⁴⁸

Kırk akçe ile İstanbul'da bulunan Hacıhasanzâde Medresesine⁴⁹ atanmış,⁵⁰ oradan azledilerek Şevval 994 (Eylül 1586) tarihinde Edirne'de Taşlık Medresesi⁵¹ müderrisi olarak görevlendirilmiştir.⁵²

Şevval 996'da⁵³ (Ağustos 1588) Seyyidgazi Medresesine müderris ve müftü olarak atanmıştır.⁵⁴

Rebülâhîr 998 (Şubat 1590) tarihinde Maraş'a kadı olarak atandığı⁵⁵ görevinden Şevval 1000'de (Temmuz 1592) azledilmiş, Recep 1002 (Mart 1594) tarihinde görevine iade edilmiştir.⁵⁶

Nev'îzâde, Hüsâmeddin Efendi'nin Ramazan 1003 (Mayıs 1595) tarihinde vefat ettiği bilgisini verirken⁵⁷ *Sicill-i Osmânî*'de 1002/1594 yılında vefat ettiği belirtilmiştir.⁵⁸

Atâî'nin "Tarîk-i tederîde kat'-ı menâzil ve tayy-ı merâhil iderek kırk akçe ile Hacıhasanzâde Medresesinden ma'zul iken..."⁵⁹ ifadesinden Hüsâmeddin Efendi'nin Hacıhasanzâde Medresesine atanmadan önce başka medreselerde görev yaptığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar bu önceki görev yer(ler)i kesin olarak bilinmese de bazı ipuçlarından hareketle birtakım ihtimaller ileri sürülebilir.

Nitekim Atâî, Süleyman Efendi'nin hayatını anlatırken onun Ramazan 992'de (Eylül 1584) Hüsâm Efendi adında bir âlimin yerine Molla Gürânî Medresesine⁶⁰ atandığını bildirmiştir.⁶¹ Buradan Hüsâm Efendi adındaki âlimin Ramazan 992'den önce Molla Gürânî Medresesinde görev yaptığı anlaşılmaktadır. Yine Atâî'nin bildirdiğine göre Ramazan 992'de Tâceddin

için kullanılmakta idi. Bk. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), 366, 505; Türkiye illeri ilçeleri mahalleleri ve köyleri, "Emet Mahalleleri ve Köyleri" (Erişim 10 Nisan 2025).

46 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1075; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 2: 112.

47 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 1: 566-70.

48 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1075; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1: 380.

49 Hacıhasanzâde Medresesindeki görevini 996/1587'de devretmiştir. Bu durumda Atâî'nin belirttiği gibi Hüsâm Efendi'nin Seyyidgazi Medresesine 996'da atandığına dair bilgi kabule daha şayandır. Bk. Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1076, 1196; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1: 380.

50 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1075; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1: 441.

51 Taşlık Medresesi hakkında bilgi için bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2: 718-21.

52 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1075-76; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2: 720.

53 Baltacı, Hüsâm Efendi'nin Seyyidgazi Medresesine 999/1590-91 yılında atandığını belirtmiştir. Ancak bu bilgi hem kendisinin hem Atâî'nin ifadeleri ile çelişmektedir. Nitekim Hüsâm Efendi'nin 998/1589-90'da Maraş kadısı olarak atandığı ve orada 2 yıl görev yaptığı bilinmektedir. Bir diğer husus ise yerine atandığı Mevlâ Tâceddin, Seyyidgazi Medresesindeki görevini 996/1587'de devretmiştir. Bu durumda Atâî'nin belirttiği gibi Hüsâm Efendi'nin Seyyidgazi Medresesine 996'da atandığına dair bilgi kabule daha şayandır. Bk. Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1076, 1196; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1: 380.

54 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1075-76; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2: 570.

55 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1127; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 5: 62.

56 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1076, 1134; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 2: 112; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1: 380.

57 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1076; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1: 380.

58 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 2: 112.

59 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1075.

60 Molla Gürânî Medresesi hakkında bilgi için bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2: 568-70.

61 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1107.

Efendi (ö. 1009/1600)⁶² hac farızasını yerine getirmek için Seyyidgazi Medresesinden ayrılmış, yerine Hüsâm Efendi adında bir âlim atanmıştır.⁶³ *Târih-i Silsile-i Ulemâ*'da ise hacca giden Tâceddin Efendi yerine Seyyidgazi Medresesine, Ramazan 992'de "Molla Gürani müderrisi Hüsâm Efendi"nin atandığı kaydedilmiştir.⁶⁴ Birbirini destekleyen bu üç ifadeden Hüsâm Efendi adındaki bu âlimin önce Molla Gürânî Medresesinde görev yaptığı, oradan ayrılmasının akabinde Ramazan 992'de Seyyidgazi Medresesine atandığı anlaşılmaktadır.

Asıl mesele metinlerde geçen Hüsâm Efendi'nin, Germiyânî Hüsâm Efendi ile aynı kişi olup olmadığıdır. *Hadâiku'l-hakâ'ik*'te biyografisi bulunup o yıllarda görev yapan "Hüsâm Efendiler" in hayatlarına bakılarak bazı çıkarımlar yapılabilir. Şöyle ki:

i. Karaçelebizâde Hüsâm Efendi (ö. 1007/1598) Zilkade 986'da (Aralık 1578) Mısır kadılığına atanmış, Cemâziyelevvel 989'da (Haziran 1581) istifa etmiştir. Safer 993'te (Şubat 1585) Bursa'da şer'î hükümlere riâyet eden bir görev üstlenmiştir. 989 ile 993 arasında ise nerede görev yaptığı ile ilgili bilgi verilmemiştir.⁶⁵

ii. Ohrili Hüsâm Efendi (ö. 1008/1600) Şevval 999'dan (Temmuz 1591) önce kırk akçe ile Sitti Hatun Medresesinde⁶⁶ görevde bulunmuştur.⁶⁷

iii. Menteşeli Hüsâm Efendi (ö. 1010/1601) Şevval 994'ten (Eylül 1586) önce Hacıhasazâde Medresesinde görev yapmıştır.⁶⁸ Her iki Hüsâm Efendi'nin de bundan önce başka medrese(ler) de görev yapmış olabilecekleri ihtimali bulunmaktadır.

Bu bilgiler doğrultusunda, Molla Gürânî ve Seyyidgazi Medreselerinde görev yapan Hüsâm Efendi'nin, Germiyânî Hüsâm Efendi olabileceği gibi Karaçelebizâde Hüsâm Efendi, Ohrili Hüsâm Efendi veya Menteşeli Hüsâm Efendi olması da muhtemeldir. Ancak bu hususa dair net bir sonuca ulaşabilmek için daha fazla tetkike ihtiyaç vardır.

Atâî'nin verdiği bilgilere göre Hüsâmeddin Efendi, derin ilim sahibi, bildikleriyle amel eden kıymetli bir âlim idi. Verdiği fetvalarda güvenilir, kadılık işlerinde adil ve dürüst idi.⁶⁹

1.2.2. Hoca Sâdeddin Efendi

Nev'îzâde'nin kullandığı "...hâce-i pâdişâh-ı 'âlem-penâh Sa'de'd-dîn Efendi âstânesin tekyegâh itmiş idi"- tabir,⁷⁰ Hüsâmzâde'nin Hoca Sâdeddin Efendi ile yakın bir ilişkisi olduğunu ve ondan uzun süreli ilmî istifade sağladığını göstermektedir. Nitekim Hüsâmzâde'nin

62 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1196.

63 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1196.

64 *Târih-i Silsile-i Ulemâ (Osmanlı Paşa, Kâdî, Müderris gibi devlet ricâlinin ta'yin ve azillerine dair bir risâle)*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2142, 22a; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2: 570.

65 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1129-31.

66 Sitti Hatun Medresesi hakkında bilgi için bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2: 683-85.

67 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1173.

68 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1212.

69 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1075-76.

70 Bu ifade, Hüsâmzâde'nin ilmî istifade için Hoca Sâdeddin Efendi'nin makamını (âstâne) sıkça ziyaret ettiğini (tekyegâh) belirtir. Bk. Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1370.

mülâzemetini de Hoca Sâdeddin Efendi'den aldığı bilinmektedir.⁷¹

Hoca Sâdeddin Efendi 943/1536-37 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası Hasan Can Çelebi, (ö. 974/1567)⁷² Yavuz Sultan Selim'in (ö. 926/1520)⁷³ nedimidir.⁷⁴ Bu sebeple saray çevresinde yetişmiş ve iyi bir eğitim alma imkânına sahip olmuştur.⁷⁵ Eğitimini tamamladıktan sonra 963/1555-56 senesinde dönemin Şeyhülislâmı Ebussuûd Efendi'den (ö. 982/1574) mülâzemet almıştır.⁷⁶ Çeşitli medreselerde görev yaptıktan⁷⁷ sonra Ramazan 979'da (Ocak 1572) Sahn Müderrisliğine kadar terfi etmiştir.

Muharrem 981'de (Mayıs 1573) Şehzâde Murad'ın (ö. 1003/1595) hocalığına tayin edilerek Manisa'ya gönderilmiştir.⁷⁸ Şehzâde Murad'ın tahta çıkmasıyla birlikte Ramazan 982'de (Aralık 1574) "Hâce-i Sultânî" ünvanını kazanmış, sonraki padişah III. Mehmed (ö. 1012/1603) döneminde de bu ünvanını fiilen korumuştur. 1006/1598 senesinde Şeyhülislâmlık makamına atanmıştır.⁷⁹

İlmî yönünün yanı sıra, Osmanlı yönetim yapısında güçlü bir siyasi etkiye sahip olmuş; ilmiye ve bürokrasi çevrelerinde etkin bir rol oynamıştır. Pek çok şair, edip ve müellifi himaye etmiş; bazıları eserlerini doğrudan ona ithaf etmiştir.⁸⁰ Hüsanzâde de *el-Fevâidü'l-celîle fî Şerhi'l-Ferâidi'l-cemîle* adlı eserini hocası Hoca Sâdeddin Efendi'ye ithaf etmiştir.⁸¹

Tarihçiliğiyle tanınan Hoca Sâdeddin, başta *Tâcü't-tevârih*⁸² olmak üzere çeşitli telif ve tercüme eserler kaleme almıştır.⁸³ Bunun yanı sıra kütüphane, hamam, ekmek fırını ve dârulkurrâ gibi halkın yararına yönelik hayır müesseseleri inşa ettirmiş; bazı yapıları ise tamir ettirerek yeniden hizmete kazandırmıştır.⁸⁴ 1008/1599 senesinde vefat etmiş, Eyüp'te dârulkurrâ hazîresine defnedilmiştir.⁸⁵

71 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1370; Muhibbi, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17.

72 Nuri Özcan, "Hasan Can Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: TDV Yay., 1997), 312.

73 Feridun Emecen, "Selim I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 36 (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 407-14.

74 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1163; Şerafettin Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 18 (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 196.

75 Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", 196; Abdurrahman Daş, "Hoca Saadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 14 (2003), 167.

76 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1163; Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", 196.

77 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1163-64; Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", 196.

78 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1163-64; Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", 18: 196.

79 Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", 18: 196-97; Daş, "Hoca Saadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", 169, 181.

80 Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", 18: 197-98; Daş, "Hoca Saadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", 173.

81 İbrahim b. Hüsam, *el-Fevâidü'l-celîle fî Şerhi'l-Ferâidi'l-cemîle*, Kayseri Raşid Efendi Ktp., Raşid Efendi, nr. 11180, 3a-3b.

82 Mehmet İpşirli, "Tâcü'-tevârih" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 39 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 357-59.

83 Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", 198; Daş, "Hoca Saadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", 194-205.

84 Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", 197-98.

85 Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", 197.

1.3. Tayin Edildiği Görevler ve İlimiye Hiyerarşisindeki Yeri

Hüsamzâde, 997/1588-89 senesinde⁸⁶ Hoca Sâdeddin Efendi'den mülâzemet almış⁸⁷ ve ardından 30 akçe ile İstanbul'daki Kirmastî Medresesi'ne⁸⁸ müderris olarak tayin edilmiştir.⁸⁹ Bu medresede görevlendirilmiş olması, ilmî kariyerinin başlangıcı için önemli bir fırsat teşkil etmiştir. Zira merkezî medreselerde görev yapan âlimler, ilim ve hizmet vasıtasıyla devlet erkânı nezdinde daha kolay tanınma imkânı bulabilmekte ve ilmiye teşkilatı içindeki ilerleyişleri daha hızlı olabilmekteydi.⁹⁰

Ardından 40 akçe ile İstanbul'da bulunan Kestel Medresesine⁹¹ atanmıştır.⁹² Kestel Medresesine hangi tarihte atıldığına dair net bilgi bulunmamaktadır. Ancak yazdığı eserlerin ferağ kayıtlarından Hüsamzâde'nin, 1005/1596 yılında Kestel Medresesinde görevli iken⁹³ 1006/1597 yılında ise burada görev yapmadığı⁹⁴ anlaşılmaktadır.

1006/1597 ile Mehmed Ağa Medresesine atıldığı 1013/1604 yılları arası hangi görevde bulunduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. İlginçtir ki bu tarihler arasında istinsah ettiği bazı eserlerde (1006/1597,⁹⁵ 1008/1599⁹⁶ ve 1009/1600⁹⁷ tarihlerinde yazdığı nüshalar) kendini -şayet almış ise- yeni görev yeri ile değil de daha önceki görev yeri olan Kestel Medresesi ile "daha önce Kestel Medresesinde Müderris" (المدرس بمدرسة كستل سابقاً) şeklinde tanıttığı görülmektedir.

Rebîülâhîr 1010 (Ekim 1601) tarihinde yazdığı ve dönemin Şeyhülislâmı Hocazâde Mehmed Efendi'ye (ö. 1024/1615) ithaf ettiği⁹⁸ *Şerhu Tekmilleti Tağyîri 'l-Miftâh* adlı eserinin manzum mukaddimesinde, içinde bulunduğu zor duruma dikkat çeker. Emsallerinin yükselip akranlarının mansıplar ile taltif edildiğini ifade eden Hüsamzâde, ilmî yeterliliğinin onlardan aşağı olmamasına rağmen kendisinin bir görevi bulunmadığını ve makamının düşürüldüğünü belirtir. Aynı mukaddimedede, Hoca Sâdeddin Efendi'nin sağlığında kendisine çeşitli ihsanlarda

86 Cahid Baltacı, Hüsamzâde İbrahim Efendi'nin Kirmastî Medresesindeki görevine 990 senesinde başladığını ifade etmiştir. Ancak doğum tarihi göz önünde bulundurulunca bu tarihte Hüsamzâde İbrahim Efendi 10 yaşında olduğundan dolayı bu mümkün değildir. Bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1: 283, 337.

87 Atâî, *Hadâiku 'l-hakâ'ik*, 2: 1370; Muhibbî, *Hulâsatü 'l-eser*, 1: 17.

88 Kirmastî Medresesi hakkında bilgi için bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1: 281-83.

89 Atâî, *Hadâiku 'l-hakâ'ik*, 2: 1370; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü 'l-a-'lâm*, 1: 535; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1: 283, 337.

90 Atçıl, *Âlimler ve Sultanlar*, 177-79.

91 Kestel Medresesi hakkında bilgi için bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1: 335-37.

92 Atâî, *Hadâiku 'l-hakâ'ik*, 2: 1371; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü 'l-a-'lâm*, 1: 535; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1: 337.

93 Hüsamzâde İbrahim Efendi, istinsah ettiği eserin ferağ kaydında eseri 1005 senesinde Kestel Müderrisi olarak yazdığını ifade etmektedir. Bk. Perviz Abdullah Efendi, *Mulahasatü 'l-Telhis*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3760-2, 40a.

94 Hüsamzâde İbrahim Efendi'nin *Mevzûnü 'l-mîzân* adlı eserinin müellif nüshasından istinsah edilmiş Atif Efendi 2821-8 numaralı nüshasında eseri 1006/1597 senesinde, önceki Kestel Medresesi Müderrisi olarak yazdığını ifade etmektedir. Bk. İbrahim b. Hüsam, *Mevzûnü 'l-mîzân*, Atif Efendi Ktp., Atif Efendi, nr. 2821-8, 157b.

95 İbrahim b. Hüsam, *Mevzûnü 'l-mîzân*, Atif Efendi, nr. 2821-8, 157b.

96 İbrahim b. Hüsam, *el-Fevâidü 'l-celîle*, Raşid Efendi, nr. 11180, 140b.

97 İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Mevzûni 'l-mîzân*, Atif Efendi, nr. 1671), 52b.

98 İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Tekmilleti Tağyîri 'l-Miftâh*, Vahid Paşa, nr. 1004, 1b-2a.

bulduğunu hatırlatarak, oğullarından da⁹⁹ benzer bir iltifat beklediğini dile getirir.¹⁰⁰

Bu ifadelerden hareketle, Hüsamzâde'nin 1006–1013 (1597–1604) yılları arasında herhangi bir resmî görevde bulunmadığı tahmin edilebilir. Ancak görevden uzak kalmasının gerekçesine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Döneminin ilim muhitinde hak ettiği mevkiyi bulamadığına işaret eden bu ifadeleri, Hüsamzâde'nin içinde bulunduğu ilmî yalnızlığa dair önemli bir vesikadır. Bu beyanlarının ardından ancak üç yıl geçtikten sonra Receb 1013 tarihinde (Kasım 1604) Molla Ali Efendi yerine hâriç/ellili kademesinde olan Mehmed Ağa Medresesine¹⁰¹ tayin edilmiştir.¹⁰² Hâriç seviyesindeki bu medreseye atanmasıyla birlikte Hüsamzâde ilmî kariyerinde önemli bir aşama kaydetmiş ve artık mevalî sınıfına¹⁰³ dâhil olmuştur.¹⁰⁴ Böylece kendisine, mevalî sınıfına dâhil âlimlere tanınan mülâzemet verme yetkisi başta olmak üzere, ilmiye teşkilatında bu seviyeye mahsus imkânlardan faydalanma hakkı tanınmıştır.¹⁰⁵

Safer 1016 (Mayıs-Haziran 1607) tarihinde Kecdahan Abdullah Efendi yerine Fethiyye-i Mehmed Paşa Medresesine¹⁰⁶ yükseltilmiştir.¹⁰⁷ Bu medresedeki görevi yaklaşık dokuz ay

99 Hüsamzâde'nin, kendisine geçmişte hâmilik etmiş olan Hoca Sâdeddin Efendi'nin oğullarına seslenmesi, onların dönemin üst kademelerinde görevli olmalarıyla açıklanabilir. Mesela bu tarihte oğullarından Hocazâde Mehmed Efendi (ö. 1025/1615) şeyhülislâm, Hocazâde Esad Efendi (ö. 1034/1625) Anadolu kazaskeridir. Bk. M. Münir Aktepe, "Hocazâde Esad Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 340; Mehmet İpşirli, "Hocazâde Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 28 (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 452; Daş, "Hoca Saadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", 175-76.

100 İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Tekmiletü Tağyiri'l-Miftâh*, Vahid Paşa, nr. 1004, 2a.

101 Mehmed Ağa Medresesi hakkında bilgi için bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 2: 555-56.

102 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2/1371; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü'l-a'lâm*, 1: 535.

103 "Mevleviyet" terim olarak 15. yüzyılın ortalarında kullanılmaya başlanmıştır. Fâtih Sultan Mehmed'in *Teşkilât Kanunnâmesi*'ne göre sahn, dâhil ve hâriç medreselerinde görevli müderrisler bu makama sahiptir. Bu müderrisler büyük kadılıklara aday sayılmıştır. Bk. Fahri Unan, "Mevleviyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 29 (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 467.

104 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı idaresine bağlı medreselerden mezun olup mülâzemet alan âlim-bürokratların hizmet verdiği "mansıpların muntazam ve öngörülebilir, terfiye imkân tanıyan belirli bir hiyerarşi içinde örgütlendiği" hiyerarşik yapı 16. yüzyılda iyice benimsenmiş ve yerleşmiştir. Buna göre mülâzemet alan âlim-bürokratların hiyerarşinin zirvesine ulaşmak için "ilmî liyakatlerini ispatlayarak ve şahsî münasebetlerini lehlerine kullanarak" tedris kariyer çizgisini takip etmeleri gerekirdi. Göreve 20'li veya 25'li bir medresede başlayan âlim-bürokratlar ardından 30'lu, 40'lu medreselerde görev yaptıktan sonra sırayla hâriç ve dâhil medreselerine yükselirdi. Hâriç medresesine yükselenler alt-rütbe mevalî arasına katılmış olurdu. Dâhil medresesi Sultanların ve Valide Sultanların tesis ettiği medreselere yükselmek için önemli bir basamağı teşkil etmekteydi. Bu medreselerin prestijleri birbirinden farklı idi. Sırayla (i) Sahn medreseleri, (ii) Ayasofya, Edirne II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Şehzade Mehmed medreseleri, (iii) Süleymaniye medreselerine yükselip tedris mansıplarında zirveye ulaşmış olunurdu. Bundan sonra "ilkın Mekke, Medine, Halep, Şam ve Kahire gibi kadılıklara, ardından Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıklarına ve nihayet hiyerarşinin zirvesinde yer alan kazaskerlik ve şeyhülislâmlık makamlarına yükselmeleri mümkündür." Bk. Atçıl, *Âlimler ve Sultanlar*, 66, 134, 148-54, 193, 198-99.

105 Alt-rütbe mevaliyeye tanınan haklar için bk. Atçıl, *Âlimler ve Sultanlar*, 193.

106 Fethiyye-i Mehmed Paşa Medresesi hakkında bilgi için bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, 1: 425-26.

107 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2/1371; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü'l-a'lâm*, 1: 535. Fethiyye-i Mehmed Paşa Medresesi, önceki medrese gibi hâriç (ellili) derecesinde olmasına rağmen Nev'izâde (ö. 968/1561), bu göreviyle Hüsamzâde'nin "yükseldiğini" ifade etmektedir: "...bin on altı Safer'inde Kecdahân 'Abdullah Efendi yirine Fethiyye-i Mehmed Paşa'ya tahrik ile vâsıl-ı a'le'l-ma'âric olmuş idi." Bk. Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371. Bu ifadedeki "yükselme" vurgusunun sebebi, bilâd-ı selâsede vezir tarafından tesis

sürmüş; atandığı yılın Zilkade/Şubat-Mart ayında vefat etmiştir.¹⁰⁸ Yerine Mevlâ Mehmed Zaîfzâde (ö. 1022/1613-14)¹⁰⁹ görevlendirilmiştir.¹¹⁰

Ancak *Sicill-i Osmânî*'de yer alan kayıta, Hüsamzâde'nin 1016 yılında bu görevinden azledildiği belirtilmektedir.¹¹¹ Aynı eserde, onun İzmir ve Halep mollalıklarında da bulunduğu kaydedilmekle¹¹² birlikte bu görevleri hangi tarihte ve medreselerde icra ettiğine dair ayrıntılı bilgi verilmemektedir.

2. İlmî ve Edebî Kişiliği

Çeşitli ilim dallarında eser kaleme alan Hüsamzâde'nin, özellikle belagat, sarf ve aruz gibi alanlara dair yazdıkları, onun dil ilimlerine ağırlık verdiğini göstermektedir.

Miftâh'ın metnini değiştirerek yeniden inşa ettiği *Tagyîrü'l-Miftâh* adlı eseri ve eleştirel üslupla yazdığı şerh çalışmaları, onun klasik metinleri sadece izah eden bir şârih olmadığını ortaya koymaktadır. Aksine metne doğrudan müdahale etmekte, meselelere dair yerleşik anlayışları yeniden yorumlayarak kendi ilmî yaklaşımını sergilemektedir. Bu yönüyle Hüsamzâde, şerh geleneği içinde edilgen bir yorumcu değil, metne yapısal ve içerik düzeyinde katkıda bulunan etkin bir figür olarak görülmektedir.

Sarf, aruz, mantık, akâid gibi çeşitli alanlarda manzum halde yazdığı *el-Ferâidü'l-cemîle*, *Nazmü Darâ'iri's-şi'r*, *Mevzûnü'l-mîzân*, *Nazmü'l-Fıkhi'l-ekber* adlı eserleri Hüsamzâde'nin didaktik şiiri öğretim tekniği olarak kullanmayı benimsediğini ortaya koymaktadır. Bazı manzumelerinin mukaddimelerinde bu tercihini, bilgiyi kolay ezberlenebilir ve kalıcı kılmak amacıyla yaptığını açıkça ifade etmektedir. Nitekim *el-Ferâidü'l-cemîle*'nin mukaddimesinde, İbnü'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye* metnini “kolay ezberlenmesi ve çabuk hatırlanması” amacıyla nazmettiğini dile getirir.¹¹³

Söz konusu manzum eserler, Hüsamzâde'nin ilmî birikiminin yanı sıra edebî yönünü ve şiir kabiliyetini de ortaya koymaktadır. Kaynaklarda *kabule şayan* şiirlerinin bulunduğu,¹¹⁴ şiirlerinde “Seyyid Şerîfî”¹¹⁵ ve “Şerîfî” mahlasını¹¹⁶ kullandığı belirtilmektedir. Ayrıca erdemli,

edilen medreselerin -Sultan ve hanedan üyelerinin tesis ettiği medreseler dışında- ötekilere kıyasla daha prestijli kabul edilmesi olabilir. Bk. Atçıl, *Âlimler ve Sultanlar*, 148.

108 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371.

109 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1458.

110 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371.

111 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 2: 112.

112 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 2: 112.

113 İbrahim b. Hüsam, *el-Fevâidü'l-celile*, Raşid Efendi, nr. 11180, 2b-3a.

114 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü'l-a'lâm*, 1: 535.

115 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1370; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17.

116 Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vîsûl*, 5: 62; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü'l-a'lâm*, 1: 535; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, 1: 98; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, 1: 29; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 277; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1: 35.

olgun ve meziyetli,¹¹⁷ saygıdeğer bir şahsiyet,¹¹⁸ *zarif* ve *zeki* bir şair¹¹⁹ olarak tanındığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte incelediğimiz tezkirelerde, Hüsamzâde'nin hayatı ile örtüşen bir biyografiye rastlanmamıştır.¹²⁰

Hüsamzâde'nin *el-Fevâidü'l-celîle* adlı eserinin, *eş-Şâfiye* metni ve çeşitli şerhleriyle birlikte mecmua hâlinde basılan bir nüshasında yer alan biyografik bilgiler¹²¹ incelendiğinde, bir kısmının Kınalîzâde Hasan Çelebi'nin (ö. 1012/1604) *Tezkiretü's-Şuarâ*'sından aktarıldığı anlaşılmakta; ancak bu bilgilerin Hüsamzâde'ye değil, aynı mahlası kullanan başka bir şaire ait olduğu görülmektedir. Söz konusu kaynaktaki “Şerîf” mahlaslı şairin babasının Zeyniyye tarikatından Hüsam Efendi olduğu ve kendisinin Anadolu'da bazı kasabalarda kadılık görevlerinde bulunduğu belirtilmektedir. Oysa bu bilgiler Hüsamzâde'nin babasının hayatıyla örtüşmemektedir. Dahası *Tezkiretü's-şuarâ*'da bulunan “... meşâyih-i 'aliyye-i tarîka-i zeyniyyeden 'Burhân' Efendi demekle ma'rûf... bir 'azîzün oğludur”¹²² şeklindeki ifadenin söz konusu mecmuada “... meşâyih-i 'aliyye-i tarîka-i zeyniyyeden 'Hüsâm' Efendi demekle ma'rûf... bir 'azîzün oğludur” şeklinde değiştirildiği tespit edilmiştir. Yani mecmuadaki biyografide zikredilen “Şerîf” mahlaslı bu zatın babasının adı Burhan Efendi'dir ve bilgiler Hüsamzâde İbrahim Efendi dışında “Şerîf” mahlaslı başka bir şairin biyografisine dairdir.

Atâî, Hüsamzâde'nin genç yaşlardan itibaren ilim ve irfan sahibi âlimlerle bir araya geldiğini, onlarla ilmî müzakerelerde bulunduğunu ve dönemin ilim erbabı arasında sayıldığını belirtmektedir.¹²³

117 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü'l-a'lâm*, 1: 535; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 277.

118 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371.

119 Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 5: 62.

120 Atâî'nin “Seyyid Şerîf” mahlasına sahip olduğunu belirtmesinden ötürü tezkirelerdeki “Seyyid” ve “Şerîf” mahlaslı şairlerin biyografilerini inceledik. Ayrıca ismi “Hüsamzâde İbrahim Efendi”ye dair de taramada bulunduk. İncelediğimiz tezkireler için bk. Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, haz. Süleyman Solmaz (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2018); Mustafa (Cârullahzâde), *Bevânî Tezkiresi (Tezkiretü's-şu'ara)*, haz. Aysun Sungurhan (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017); Kınalî-zâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-şuarâ*; Riyâzî Muhammed Efendi, *Riyâzü's-şu'arâ (Tezkiretü's-şu'arâ)*, haz. Namık Açıkgöz, (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017); Bekir Kayabaşı, *Kafzâde Fâzî'nin Zübdetü'l-Eş'arı* (Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 1997); Zehr-i Mâr-zâde, Seyyid Mehmed Rızâ, *Rızâ Tezkiresi*, haz. Gencay Zavotçu (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017); Seyrek-zâde Mehmed Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-eş'ar*, haz. Ali Osman Coşkun (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2019); Güftî, *Teşrifâtü's-şu'arâ*, haz. Kâşif Yılmaz (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2019); Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey, *Tezkiretü's-şu'arâ*, haz. Mehmet Nuri Çınarcı (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2019); Fatîm Davud, *Fatîm Tezkiresi (Hâtimetü'l-eş'ar)*, haz. Ömer Çiftçi (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017); Mehmed Tevfik, *Kâfile-i Şu'arâ*, haz. Fatma Sabiha Kutlar Oğuz vd. (Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017).

121 İbrahim b. Hüsâm, “el-Fevâidü'l-celîle fî Şerhi'l-Ferâidi'l-cemîle”, *Mecmûatü's-Şâfiye min ilmeyi's-sarf ve'l-hat* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1310/1892), 2: 279.

122 Kınalî-zâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-şuarâ*, haz. İbrahim Kutluk (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 1: 516; a.mlf., *Tezkiretü's-şu'arâ* Topkapı Sarayı Ktp., Revan Köşkü, nr. 1451, 184a; a.mlf., *Tezkiretü's-şu'arâ*, Topkapı Sarayı Ktp., Hazine Kitaplığı, nr. 1270, 161a.

123 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2/1371.

Görev aldığı medreseler ve takip ettiği ilmî yol, Hüsamzâde'nin doğrudan kadılık gibi idarî görevlere yönelmektense mevali sınıfına dâhil olup tedris temelli bir kariyeri¹²⁴ tercih ettiğini göstermektedir. Nitekim mülâzemetini aldıktan sonra İstanbul'daki Kirmastî Medresesi'nde 30 akçe ile göreve başlamış, zamanla hâriç derecesine kadar yükselerek alt rütbede de olsa mevali arasına katılmıştır.¹²⁵ Bu noktadan sonra onun önünde ya mevleviyet içeren bir kadılık göreviyle idarî alanda devam etmek ya da tedris yoluyla ilmiye teşkilatının üst basamaklarına ilerlemek gibi iki kariyer çizgisi bulunmaktaydı. Ancak Fethiyye-i Mehmed Paşa Medresesi'ne tayininden yalnızca dokuz ay sonra, henüz otuz altı yaşındayken vefat etmiştir.

3. Eserleri

Hüsamzâde'nin ilmî birikimi ağırlıklı olarak dil ilimleri etrafında şekillenmiştir. Bunun yanı sıra mantık, akâid ve fıkıh (nispet edilen) alanlarında da bazı eserleri bulunmaktadır. Bu durum, onun farklı ilim dallarına da vukufiyetini göstermektedir. Hüsamzâde'nin eserlerinde sıkça uyguladığı yöntem, önce manzum bir metin yazması, ardından bu metni ayrıntılı bir şekilde şerh etmesi şeklindedir.

3.1. Dil İlimlerine Dair Eserleri

3.1.1. Tekmiletü Tağyîri'l-Miftâh (تكملة تغيير المفتاح)

Kemalpaşazâde'nin *Tağyîri'l-Miftâh* adlı eserine zeyl/tekmile çalışmasıdır. Hüsamzâde bu eserinde, *Miftâh*'in “müsnedin terki” konusundan başlayıp “müsnedin takdimi” konusunun sonuna kadar olan kısmın metnini değiştirerek yeni bir metin inşa etmiştir. *Miftâh* metninde bazı kelime, cümle ve ibareleri değiştirmiş, yerlerini öne veya sona almış, bazı yerlerde ekleme veya haziflerde bulunmuştur.

Metinde yer alan bazı ifadeler çalışmanın Kemalpaşazâde'ye değil, Hüsamzâde'ye ait olduğunu açıkça ortaya koymakta; dolayısıyla eserin, Kemalpaşazâde'nin eserinin bir devamı olmakla birlikte ona ait olmadığını göstermektedir. Şöyle ki: *Miftâhu'l-'ulûm*'un “müsnedin zikri” bahsinde yer alan “...İslam dinimizdir, Tevhid ve'l-adl mezhebimizdir, Hulafâ-i Raşidîn imamlarımızdır, Nâsır-Lidînilâh Halifemizdir...” şeklindeki ifadeler¹²⁶ *Tağyîri'l-Miftâh*'ta “...İslam dinimizdir, Hulafâ-i Raşidîn imamlarımızdır, Ehl-i Sünnet mezhebimizdir, Sultan Mehmed Halifemizdir...” şeklinde¹²⁷ değiştirilmiştir. Hüsamzâde'nin yaşadığı dönem, Sultan III. Mehmed'in saltanat yıllarına (1003/1595-1012/1603) rastlamaktadır. Eğer *Tağyîr* metni

124 15. ve 16. yüzyıl Osmanlı ulema hiyerarşisinde mevleviyet tariki ve kasabât kadılığı olmak üzere iki ana kariyer çizgisi bulunmakta idi. “Bu iki ana çizgi üzerinden dört farklı kariyer takip etmek mümkündü. (i) Doğrudan mevleviyet olmayan bir kadılığa gelmek. (ii) müderrisliği müteakip mevleviyet olmayan bir kadılığa gelmek. (iii) alt-rütbe mevleviyet (iv) üst rütbe mevleviyet.” Bk. Atçıl, *Âlimler ve Sultanlar*, 187-88.

125 İlmiye mensuplarının medrese temelli terfi süreci ve görev hiyerarşisi için bk. Bk. Unan, “Mevleviyet”, 467-68; Atçıl, *Âlimler ve Sultanlar*, 66, 134, 148-54, 193, 198-99.

126 Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014), 308.

127 İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Tekmiletü Tağyîri'l-Miftâh*, Vahid Paşa, nr. 1004, 10b-11a.

Kemalpaşazâde'ye ait olsaydı metindeki hükümdarın “Kanûnî Sultan Süleyman” (926/1520-974/1566)¹²⁸ olması gerekirdi. Bu durum eserin Hüsamzâde'ye ait olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.¹²⁹ Eserin müstakil bir nüshası ile karşılaşılmamıştır. Hüsamzâde'nin esere yazdığı şerhte memzuc olarak bulunmaktadır.

3.1.2. Şerhu Tekmiletî Tağyîri'l-Miftâh (شرح تكملة تغيير المفتاح)

Hüsamzâde, Kemalpaşazâde'nin yolunu takip ederek yukarıda bahsettiğimiz *Tekmiletü Tağyîri'l-Miftâh*'ı şerh etmiştir. Eserini dönemin Şeyhülislâmı Hocazâde Mehmed Efendi'ye (ö. 1024/1615) ithaf etmiştir.¹³⁰

Eserin hem şerh hem de hâşiyeye kısmına ait müellif nüshalarının ferağ kayıtlarında, müellifin “İbrâhîm b. Hüsam” olduğu açıkça belirtilmektedir.¹³¹ Ayrıca diğer kaynaklar da eseri Hüsamzâde İbrahim Efendi'ye nispet etmektedir.¹³²

Eserin tespit edilebilen iki müellif nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri Vahid Paşa Koleksiyonu'nda 1004 numarada,¹³³ diğeri ise Şehid Ali Paşa Koleksiyonu'nda 2172-1 numarada¹³⁴ kayıtlıdır.

Tağyîru'l-Miftâh şerhi sadece açıklayıcı değil, aynı zamanda metne doğrudan müdahalede bulunan ve klasik anlayışı zaman zaman farklı açılardan değerlendiren eleştirel bir çalışmadır. Müellif *Tağyîri'l-Miftâh*'ta, *Miftâh* metnine yönelik gerçekleştirdiği müdahaleleri çoğunlukla şerhte belirtmiş, gerekçelerini ve ayrıntılarını ise hâşiyede açıklamıştır. Şerhinde en çok Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürçânî'nin şerhlerine dayansa da diğer klasik belagat, tefsir, mantık ve nahiv kaynaklarına da yer vermiştir. Eleştirilerini çoğu zaman dolaylı biçimde, isim vermeden yapmış; ancak hâşiyede eleştirilerinin muhataplarını açıkça belirtmiştir. Memzûc şerh yöntemiyle kaleme alınan bu eser, hem metin tenkidi hem de klasik şerh geleneği açısından özgün bir örnek teşkil etmektedir.

128 Feridun Emecen, “Süleyman I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 38 (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 62-74.

129 Musa Alak da çalışmasında bu hususa değinmiş ve metnin Hüsamzâde'ye ait olduğu sonucuna varmıştır. Bk. Musa Alak, *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 209.

130 İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Tekmiletî Tağyîri'l-Miftâh*, Vahid Paşa, nr. 1004, 1b-2a.

131 İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Tekmiletî Tağyîri'l-Miftâh*, Vahid Paşa, nr. 1004, 98b; a.mlf., *Hâşiyeye 'alâ Şerhi Tekmiletî Tağyîri'l-Miftâh*, Vahid Paşa, nr. 1005, 181a.

132 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2: 1766; a.mlf., *Süllemü'l-vüsûl*, 5: 62; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü'l-a'lâm*, 1: 535; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1: 35; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh*, 3: 1777; Musa Alak, *Sekkâki ve Miftâhu'l-ulûm Adlı Eseri* (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2022), 92.

133 İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Tekmiletî Tağyîri'l-Miftâh*, Vahid Paşa, 1004, 1b-98b.

134 İbrahim b. Hüsam (Kemalpaşazâde), *Şerhu Tekmiletî Tağyîri'l-Miftâh (Tağyîru'l-Miftâh)* Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2172-1, 1b-92a.

<p>Başlangıç Cümleleri (Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, nr. 1004, 1b-2b)</p>	<p>«الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ عَلَى ... مَا حَصَّنَا بِمَرَاتِبِ نِعْمَةٍ وَإِلَى هَدَى لَنَا ذَرَكِ أَسْرَارِ الْبَلَاغَةِ إِذْ ... بَدَتْ دَلَالَتُهَا لِإِعْجَازِ لِمَا نَزَلَا ... بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ (أَمَّا الْحَالَةُ الْمُقْتَضِبَةُ لِتَرْكِ الْمُسْنَدِ فَهِيَ: أَنْ يَكُونَ نَظْمُ الْكَلَامِ) عَدَلَ عَمَّا فِي الْأَصْلِ مِنْ قَوْلِهِ: 'ذَكَرُ الْمُسْنَدِ إِلَيْهِ' لِيُنْتَظَمَ مَا يَقَعُ فِيهِ تَرْكُهُمَا مَعًا...» “Álemlerin Rabbi Allah’a hamd olsun. Ki O, bizi nimetinin meziyeleriyle özel kıldı Belagat surlarını idrak etmemiz için bize hidayet verdi Nâzil olanın i‘câzına dair deliller ortaya çıktığında ... Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla (Müsned’in terkinin gerektiren duruma gelince, o da sözüün tertibinin...) [Şârih], asıl metindeki ‘müsnedün ileyhın zikri’ ifadesinden farklı olarak ‘kelâmın tertibi’ ifadesini tercih etmiştir. Çünkü bu tercihle hem müsnedün ileyhın hem de müsnedin birlikte terk edildiği durumlar da kapsama dâhil edilmiş olur...”</p>
<p>Bitiş Cümleleri (Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, nr. 1004, 98b-99a)</p>	<p>«... وَلِيَكُنْ هَذَا أَجْرُ مَا تَبَسَّرَ لَنَا مِنَ التَّحْرِيرِ بِعَوْنِ مَنْ بِيَدِهِ قَلَمُ التَّقْدِيرِ؛ وَهُوَ نِعْمُ الْمَوْلَى، وَنِعْمُ النَّصِيرِ، وَإِلَيْهِ الْمَصِيرُ. وَقَدْ وَقَعَ الْقَرَأُ عَنْهُ فِي أَوَائِلِ جَمَادَى الْأُولَى مِنْ شَهْوَرِ سَنَةِ عَشْرٍ وَأَلْفٍ مِنَ الْهَجْرَةِ، كَتَبَهُ الْعَبْدُ الْفَقِيرُ إِبْرَاهِيمَ الْحَقِيرُ الشَّهِيرُ بِحُضْرَامٍ زَادَهُ جَعَلَ اللَّهُ النَّقْيَ زَادَهُ وَزَادَهُ. آمِينَ» “...Ve bu, takdir kalemi elinde olanın yardımıyla bize kolay kılınan yazımın sonu olsun. O, ne güzel dost ve ne güzel yardımcıdır. Dönüş yalnız O’nadır. Bu eser, hicretin 1010 senesinde cemâdilûlâ ayının başlarında tamamlandı. Onu fakîr ve hakîr kul İbrahim, nâm-ı diğêr Hüsâmzâde yazdı. Allah takvayı azığı kılın ve onu ziyade etsin. Âmin.”</p>

3.1.3. Hâşiye ‘alâ Şerhi Tekmileti Tağyîri’l-Miftâh (حاشية على شرح تكملة تغيير المفتاح)

Hüsâmzâde’nin Şerhu Tekmileti Tağyîri’l-Miftâh’a yazdığı hâşiyedir. Kaynaklarda Hüsâmzâde’nin bahsi geçen şerhinden bahsedilmesine rağmen bu hâşiyeden bahsedilmemektedir. Ancak nüshaları kütüphanelerde şerhin ardı sıra aynı mecmua içinde yer almaktadır. Kütahya Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi Vahid Paşa Bölümü nr. 1005 ve Süleymaniye Kütüphanesi Şehid Ali Paşa Bölümü nr. 2172-2’de yer alan nüshaların ferağ kayıtlarında Hüsâmzâde eseri

müellifi olarak yazdığını ifade etmektedir. Şehid Ali Paşa nr. 2172-2'deki nüsha, Rebûlâhîr 1010 (Ekim 1601) tarihinde;¹³⁵ Vahid Paşa nr. 1005'teki nüsha, 14 Receb 1010 (8 Ocak 1602) tarihinde¹³⁶ yazılmıştır.

<p>Başlangıç Cümleleri (<i>Kütahya Vahid Paşa Ktp., Vahid Paşa, nr. 1005, 102b</i>)</p>	<p>«الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى تَوَالِي نَوَالِيهِ، وَالصَّلَاةُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَصَحْبِهِ وَآلِهِ. قَوْلُهُ (مَا حَصَّنَا) 'مَا، مَصْنَرِيَّةٌ...» “Allah'a, nimetlerinin ardı ardına gelişine hamdolsun. Efendimiz Muhammed'e, ashâbına ve âline salât olsun. Onun (مَا حَصَّنَا) sözünde geçen 'ما' edatı masdariyyedir.”</p>
<p>Bitiş Cümleleri (<i>Kütahya Vahid Paşa Ktp., Vahid Paşa, nr. 1005, 181a</i>)</p>	<p>«... رَدُّ عَلَى الشَّارِحِينَ الْفَاضِلِينَ، وَوَجْهَ الرَّدِّ: أَنَّهُ عُدُولٌ عَنِ الظَّاهِرِ. قَدْ تَمَّ بِيَدِ كَاتِبِهِ وَمَوْلَاهِ الْفَقِيرِ إِبْرَاهِيمَ بْنِ حُسَامِ الْحَقِيرِ فِي الْيَوْمِ الرَّابِعِ عَشَرَ مِنْ رَجَبٍ مِنْ شَهْرِ عَشْرِ وَالْفِ» “... Bu faziletli iki şârihe reddir. Reddin gerekçesi ise onların açık anlamdan sapmış olmalarıdır. Bu eser, onun müstensihî ve müellifi olan fakîr ve hakîr İbrahim b. Hüsâm tarafından Receb ayının 14'ünde 1010 senesinde tamamlandı.”</p>

3.1.4. el-Ferâidü'l-cemîle (الفرائد الجميلة)

İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249) eş-Şâfiye adlı sarf eserinin¹³⁷ nazmedilmiş halidir. Son beyitte düşürdüğü tarihe göre Hüsâmzâde bu eserini 1002/1593-1594 yılında tamamlamıştır.¹³⁸ Söz konusu manzumenin şerhine yazdığı mukaddimede Hüsâmzâde, müteahhir âlimlerin İbnü'l-Hâcib'in nahiv alanındaki el-Kâfiye adlı eserini nazmettiklerini, buna karşılık kendisinin de sarfa dair eş-Şâfiye adlı eserini daha kolay ezberlenmesi ve hatırlanması amacıyla nazma çekmek istediğini belirtir. Ayrıca bu manzum eserine el-Ferâidü'l-cemîle adını verdiğini ifade eder.¹³⁹ Nitekim çeşitli biyografik ve bibliyografik kaynaklar da Hüsâmzâde'nin eş-Şâfiye'yi nazmettiğini doğrulamaktadır.¹⁴⁰

135 İbrahim b. Hüsâm, *Hâşiye 'alâ Şerhi Tekmiletü Tağyîri'l-Miftâh*, Şehid Ali Paşa, nr. 2172-2, 175a.

136 İbrahim b. Hüsâm, *Hâşiye 'alâ Şerhi Tekmiletü Tağyîri'l-Miftâh*, Vahid Paşa, nr. 1005, 181a (178a).

137 Hulusi Kılıç, “İbnü'l-Hâcib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 21, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 57.

138 «وَلَمَّا انْتَهَى نَظْمِي وَبَسَطْتُ مَقَالَتِي لِتَارِيخِ خُتْمِي قُلْتُ فَلَرَنْ تَمَّتْ» Tarih düşürme sanatına göre hesapladığımız tarih 1002 olmasına rağmen, manzumenin müstakil olarak bulunduğu Reisülküttab, 1168-14 numaralı nüshasında ifadenin altına “سنة 1002” yazılmıştır. Ancak biraz ileride tanıtılacağı üzere müellif nüshası olan şerhinde beytin altına «سنة 1002» yazılmış ve ferağ kaydında şerhinin de 1002 yılında tamamlandığı ifade edilmiştir. Müellif nüshası olmayan Reisülküttab, 1168-14 numaralı nüshada tarihin rakam olarak yanlış yazıldığı anlaşılmaktadır. Bk. İbrahim b. Hüsâm, *el-Ferâidü'l-cemîle (Manzûmetü 'ş-Şâfiyeti'l-Tâiyye)*, Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, nr. 1168-14, 196b (181b-196b); İbrahim b. Hüsâm, *el-Fevâidü'l-celîle fi Şerhi'l-Ferâidi'l-cemîle*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2543-3, 207b.

Yurtdışı nüshaları için bk. Carl Brockelmann, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdülhalim el-Bihâr (Kâhire: Dâru'l-meârif, t.y.), 5: 331 (*Ferâidü'l-mülk* ismiyle); Merkezî'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, *Hizânetü'l-türâs: Fihris şâmil li-anâvini'l-mahtûtâti'l-âlem* (Riyad: Mektebetü câmiati'l-Melik Suûd), 71919.

139 İbrahim b. Hüsâm, *el-Fevâidü'l-celîle*, Raşid Efendi, nr. 11180, 2b-3a.

140 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2: 1021-22; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 5: 62;

<p>Başlangıç Cümleleri (<i>Süleymaniye Ktp., Reisülkütab, nr. 1168-14, 181b</i>)</p>	<p>«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ لَمَنْ أَوْجَدَ الْأَنْبِيَاءَ حَمْدِي وَمَدْحَتِي ... عَلَى مَا عَلَا نِعْمَاؤُهُ وَتَوَالَتْ عَلَى سَيِّدِ الْخَلْقِ النَّبِيِّ نَبِيَّتِهِ ... وَأَصْحَابِهِ الْأَشْرَافِ خَيْرُ تَحِيَّةٍ وَبَعْدُ فَإِنَّ الصَّرْفَ عِلْمٌ مُبِينٌ ... لِمَا لَيْسَ إِعْرَابًا مِنْ أَحْوَالِ كَلِمَةٍ...» “Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla Eşyayı var edenedir hamdim ve övgüm, Öyle ki nimetleri yücelmiş ve kesintisiz devam etmiştir: Yaratılmışların efendisine, seçkin nebisi olan Peygamber’edir, Ve şerefli ashabınadır en güzel selam. İmdi, şüphesiz ki Sarf açık bir ilimdir; Kelimenin irab olmayan halleri içindir...”</p>
<p>Bitiş Cümleleri (<i>Süleymaniye Ktp., nr. Reisülkütab, 1168-14, 196b</i>)</p>	<p>«... وَهَذَا اخْتِتَامٌ لِلْكَلامِ فَهَهُنَا ... بِنَامِ قَلَامِي مِنْهُ رَاحَتْ بِرَاحَةٍ لَعَلَّ إِلَهَ الْعَالَمِينَ بَلِّغُهُ ... تَقَلَّلَ سَعْيِي فِيهِ مِنْ صَفْوِ نَبِيِّتِي وَصَيَّرَ مَشْكُورًا لَدَيْهِ وَبَرَّةً ... بِإِحْسَانِهِ فَهُوَ الْجَزِيلُ الْعَطِيَّةُ فَأَحْمَدُهُ حَمْدًا يُكَافِي مَزِيدَهُ ... وَأَشْكُرُهُ شُكْرًا يُؤَافِي بِنِعْمَةٍ وَأُهِدِي صَلَاةً لِلرَّسُولِ مُحَمَّدٍ ... وَلِلْأَلِّ وَالْأَصْحَابِ أَهْلِ السَّعَادَةِ وَلَمَّا أَنْتَهَيْ نَظْمِي وَبَسَطُ مَقَالَتِي ... بِتَارِيخِ حَنَمِي قُلْتُ: فَلَنْ تَمُتَ» “... Burada buldu sözlerim nihâyet Daldı uykuya kalemim gördü sükûnet Niyaz ederim lütuf eder Âlemlerin Rabbi Kabul buyurur doğan saf niyetten sa’yimi İhsan eder, eyleye meşkûr katında gayretimi Zira O’dur cömertlerin en yücesi Hamd ederim ihsanına fazlıyla taşan Şükrederim nimetine dilerim olur şâyan Salât ederim Muhammed Mustafa’ya Saadet ehli âline, ashâbına Son buldu dizelerim nihayete erdi kelim O vakit dedim: İşte oldu şimdi tamam”</p>

3.1.5. *el-Fevâidü'l-celîle fî Şerhi'l-Ferâidi'l-cemîle* (الفوائد الجلية في شرح الفرند الجميلة)

Hüsamzâde’nin yukarıda tanıtılan *el-Ferâidi'l-cemîle* adlı eserinin şerhidir. Hüsamzâde eserin mukaddimesinde, söz konusu mazumesinin kapalı ifadelerini açıklığa kavuşturmak ve anlaşılması güç konuları izah etmek amacıyla bu şerhi kaleme aldığını belirtir. Şerhine *el-*

Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17; Şemseddin Sâmî, *Kamüsü'l-a'lâm*, 1: 535; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 277; Zirîklî, *el-A'lâm*, 1: 35; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 1: 15; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî* (Ebû Zabî: el-Mecma'u's-sekâfî, 2004), 2: 1075 (*el-Ferâidü'l-cemîle* ismi ile).

Fevâidü'l-celile fi Şerhi'l-Ferâidi'l-cemile adını verdiğini ifade eder.¹⁴¹ Bunun yanısıra *Şerhu Tekmileti Tağyiri'l-Miftâh* adlı eserinde söz konusu eserini *Fevâidü'l-ferâid* adıyla da anmıştır.¹⁴² Hüsamzâde, bu eserini kendisinden mülâzemet aldığı Hoca Sâdeddin Efendi'ye ithaf etmiştir.¹⁴³

Şehid Ali Paşa 2543-3 numaralı nüshanın ferağ kaydına göre Hüsamzâde şerhini, manzumesi gibi 1002/1594 senesinde tamamlamıştır.¹⁴⁴ Öte yandan Raşid Efendi 11180 numaralı müellif nüshasının ferağ kaydında yer alan bilgiye göre, Hüsamzâde bu eser üzerinde tashihler yapmış ve nihayet Cemâziyelevvel 1008 (Aralık 1599) tarihinde eseri yeniden yazmıştır.¹⁴⁵

Ayrıca eser, *eş-Şâfiye*'nin metni ve diğer şerhleri ile birlikte mecmua halinde basılmıştır.¹⁴⁶ Çeşitli biyografik ve bibliyografik kaynaklar da Hüsamzâde'nin *eş-Şâfiye*'yi nazmettiği eserine bir şerh kaleme aldığını teyit etmektedir.¹⁴⁷

141 İbrahim b. Hüsam, *el-Fevâidü'l-celile*, Raşid Efendi, nr. 11180, 3a.

142 İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Tekmileti Tağyiri'l-Miftâh*, Vahid Paşa, nr. 1004, 11a.

143 İbrahim b. Hüsam, *el-Fevâidü'l-celile*, Raşid Efendi, nr. 11180, 3a-3b.

144 Şehid Ali Paşa 2543-3 numaralı nüshada şerhin sonunda «1002 سنة» kaydı yer almaktadır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere bu manzumenin bitiş tarihidir. Bu kayıttan sonra sayfanın kenarında yatay bir yazıyla nüshanın müellifi tarafından 1002/1594 senesinde tamamlandığı belirtilmiştir. Bk. İbrahim b. Hüsam, *el-Fevâidü'l-celile*, Şehid Ali Paşa, nr. 2543-3, 207b. Ancak mecmua halinde bulunan bu nüshada *el-Fevâidü'l-celile*'den önce Hüsamzâde İbrahim Efendi'nin *Mevzûnü'l-mizân* adlı eseri yer almakta ve bu nüshasının ferağ kaydı bulunmamaktadır. *el-Fevâidü'l-celile*'nin Şehid Ali Paşa 2543-3 numaralı nüshasını müellif nüshası farz etmememiz halinde *Şerhu Mevzûni'l-mizân*'ın 1002 senesinde veya öncesinde yazılmış olduğunu kabul etmemizi gerekecektir. Oysa *Şerhu Mevzûni'l-mizân*'ın Atf Efendi 1671 numaralı nüshanın ferağ kaydında eserin müellifi tarafından Hicri 1009 senesinde müsveddesinden istinsah edildiği bilgisi yer almaktadır. Bk. İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Mevzûni'l-mizân*, Atf Efendi, nr. 1671, 52b. Bu durumda Hüsamzâde İbrahim Efendi'nin temize geçilmiş hali bulunurken eseri bunca yıl sonra neden müsveddesinden istinsah ettiği sorusu akla gelmektedir. Ancak bu durum pek makul görülmemektedir. Ayrıca Şehid Ali Paşa 2543 numaralı nüshanın yazı tarzı Hüsamzâde'nin müellif nüshalarındaki yazı tarzına benzemektedir. Bu sebeplerden ötürü *el-Fevâidü'l-celile*'nin Şehid Ali Paşa 2543-3 numaralı nüshasının müellif nüshası olmadığı, müstensihin ferağ kaydını olduğu gibi istinsah ettiği kanaatindeyiz.

Şeyhülislam Esad Efendi 176 numaralı nüshanın ferağ kaydında belirtildiği üzere *el-Fevâ'idü'l-celile* nüshası 1005 senesinde istinsah edilmiş ve bu nüshanın bir kısmı müellifin kaleminden çıkmıştır. Bk. İbrahim b. Hüsam, *el-Fevâ'idü'l-celile fi Şerhi'l-Ferâ'idü'l-cemile*, Süleymaniye Ktp., Şeyhülislam Esad Efendi, nr. 176, 123a (1b-123a).

Diğer nüshaları için bk. İbrahim b. Hüsam, *el-Fevâ'idü'l-celile fi Şerhi'l-Ferâ'idü'l-cemile*, Nuruosmaniye Ktp., Nuruosmaniye, nr. 4655, 1b-82b; a.mlf., *el-Fevâ'idü'l-celile fi Şerhi'l-Ferâidi'l-cemile*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3122, 1b-87a; a.mlf., *el-Fevâ'idü'l-celile fi Şerhi'l-Ferâidi'l-cemile*, Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, nr. 1075, 1b-68a; a.mlf., *el-Fevâ'idü'l-celile fi Şerhi'l-Ferâ'idü'l-cemile*, Burdur İl Halk Ktp., Burdur, nr. 419, 1b-63a.

Yurt dışındaki kütüphanelerde kayıtlı nüshalar için bk. Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü'l-türâs*, 107615.

145 İbrahim b. Hüsam, *el-Fevâidü'l-celile*, Raşid Efendi, nr. 11180, 140b (1b-140b).

146 İbrahim b. Hüsam, “*el-Fevâidü'l-celile fi Şerhi'l-Ferâidi'l-cemile*”, 2: 280-350.

147 Atâi, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2: 1022; a.mlf., *Süllemü'l-vüsûl*, 5: 62; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü'l-a'lâm*, 1: 535; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1: 29; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 277; Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, 5: 331; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1: 15; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh*, 2: 1075.

<p>Başlangıç Cümleleri (Kayseri Raşid Efendi Ktp., Raşid Efendi, nr. 11180, 1b)</p>	<p>« بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ الْكَبِيرِ الْمُتَعَالِ وَاسِعِ الْمَغْفُورَةِ كَثِيرِ النُّوَالِ، الَّذِي تَقَدَّسَ مُلْكُهُ عَنِ التَّصَاقِ الْإِخْتِلَالِ وَالْإِغْتَالِ، وَتَنَزَّهَ مَلَكُوتُهُ عَنِ التَّسَاقِ الْمَاضِي وَالْحَالِ وَالْإِسْتِقْبَالِ. أَحْمَدُهُ عَلَى مَا صَرَفَتْ قُلُوبَنَا نَحْوَ تَحْصِيلِ الْفَضَائِلِ وَالْكَمَالِ. وَأَشْكُرُهُ بِمَا صَرَفَتْ عُقُولَنَا فِي الْاِكْتِسَابِ الْمَعَارِفِ بِالتَّظَرِّ وَالْإِسْتِدْلَالِ...»</p> <p>“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. Hamd yüce, mağfireti geniş, ihsanı çok olan Allah’adır. O ki, mülkü kusur ve eksiklik ile ilişkili olmaktan; melekûtu ise geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanlarla ilintiden münezzehtir. Kalplerimizi faziletlere ve kemâle erişmeye yönlendirdiği için O’na hamd ederim; akıllarımızı düşünce ve istidlal yoluyla bilgi kazanmaya sevk ettiği için de O’na şükrederim...”</p>
<p>Bitiş Cümleleri (Kayseri Raşid Efendi Ktp., Raşid Efendi, nr. 11180, 140b)</p>	<p>«... وَعَلَى تَقْدِيرِ كِتَابَتِهَا بِـ'الْبَاءِ' اِخْتِلَفَ فِي كِتَابَةِ الْمَقْصُورِ الْمُتَوَّنِ، فَالْمُخْتَارُ: أَنَّهُ يُكْتَبُ بِـ'الْبَاءِ' فِي الْأَحْوَالِ التَّلَاثَةِ. وَقِيلَ: يُكْتَبُ بِـ'الْأَلِفِ' فِي الْأَحْوَالِ التَّلَاثَةِ مَعًا. وَقِيلَ: يُكْتَبُ بِـ'الْأَلِفِ' حَالَ النَّصْبِ، وَبِـ'الْبَاءِ' فِيمَا عَدَاهُ. وَهَذَا اِخْتِنَامٌ لِلْكَلامِ فَهَهُنَا ... بِنَامِ قَلَامِي مِنْهُ رَاحَتْ بِرَاحَةٍ ... وَلَمَّا انْتَهَى نُظْمِي وَبَسَطُ مَقَالَتِي ... بِتَارِيخِ حَنَمِي قُلْتُ: فَلَا نَ تَمَّتْ»</p> <p>“... Sonunun ‘yâ’ harfiyle yazılması kabul edilmesi halinde tenvinli maksur ismin yazımı konusunda ihtilaf edilmiştir. Tercih edilen görüşe göre üç durumda da ‘yâ’ harfiyle yazılmasıdır. “Üç durumda da ‘elif’ harfiyle yazılır” denmiştir. Yine “nasb hâlinde ‘elif’ ile, diğer hâllerde ‘yâ’ ile yazılır” denmiştir. Burada buldu sözlerim nihâyet Daldı uykuya kalemim gördü sükûnet ... Son buldu dizelerim nihayete erdi kelim O vakit dedim: İşte oldu şimdi tamam”</p>

3.1.6. Nazmü darâ'iri'sî'r (نظم ضرائر الشعر)

Bu eser, zarûrât-ı şî'riyyeye konusuna dair kısa bir manzumedir. Hüsamzâde'ye ait olduğuna dair herhangi bir kaynakta açık bir bilgiye rastlanmadı. Ancak aşağıda zikrecek bazı gerekçeler, manzumenin Hüsamzâde'ye ait olabileceği yönünde kanaatin oluşmasına yol açmıştır.

Manzume, müellife ait olmayan bir nüshada müstakil olarak yer almaktadır.¹⁴⁸ Buna ek olarak şerhinin Laleli 3760-4 numaralı müellif nüshasının başında, bu manzumenin bulunmaması ve ferağ kaydında Hüsâmzâde'nin manzumenin kendisine ait olduğuna dair bir ifade kullanmaması¹⁴⁹ nedeniyle onun bu eserin müellifi olup olmadığı konusunda tereddüt edildi. Bununla birlikte manzumenin beyitlerinin Hüsâmzâde'nin öteki manzumelerinde olduğu gibi “tâ-i merbûta” ile bitmesi, müstakîl olarak bulunduğu nüshada manzumenin hemen ardından Hüsâmzâde'nin şerhinin gelmesi¹⁵⁰ ve Hüsâmzâde'nin şerh ettiği diğer manzumelerin kendisine ait olması gibi unsurlar, söz konusu metnin de ona ait olabileceği dair kanaatini güçlendirmektedir.

<p>Başlangıç Cümleleri (Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., Hasan Paşa Yazma, nr. 4723-2, 37b)</p>	<p>«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، وَبِهِ نَسْتَعِينُ. الْحَمْدُ لِلَّهِ وَحْدَهُ، وَالصَّلَاةُ عَلَى مَنْ لَا نَبِيَّ بَعْدَهُ وَإِلَيْهِ وَصَّحْبِهِ أَجْمَعِينَ. ضُرُورَةٌ شِعْرٌ وَهِيَ مَا فِيهِ سَاعَتْ ... سَأُنَبِّئُكَ عَنْ أَنْوَاعِهَا بِإِثْرَةٍ فَتَخْفِيفِ ذِي النَّصْفِ وَالْعَكْسِ نَادِرًا ... وَقَطْعُ لِذِي وَصَلٍ وَوَصَلٍ لَهُمْزَةٌ...» “Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Hamd sadece Allah'adır. Kendisinden sonra hiçbir nebi gelmeyecek olan Hz. Muhammed'e, âline ve ashabının tümüne salât olsun. Şiirde zaruret; yani şiirde görülen istisnâ kullanımlar (var ya), Sana onların türlerini doğrudan bildireceğim. Mesela şeddeli harfî hafifletmek, bazen de tersine hafif olana kuvvetlendirmek nadiren olur; Bitişik olması gerekeni kesmek veya hemze gibi ayrı olana bitişirmek de...”</p>
<p>Bitiş Cümleleri (Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., Hasan Paşa Yazma, nr. 4723-2, 37b)</p>	<p>«... قَدْ جَاءَ فِي التَّرَكِيبِ بَعْضُ تَصَرُّفٍ ... كَقَصْلِ وَتَقْدِيمِ وَمِثْلِ زِيَادَةِ وَهَذَا الَّذِي شَاعَتْ وَمَا دُونَهَا فَمَنْ ... نَوَادِرَ شَنْئِي أَوْ لُغَاتٍ غَرِيبَةٍ» “... Terkip içinde bazı tasarruflar husûl buldu Mesela takdîm, fasıl yahut bir ziyâde gibi Bunlar şöhret bulmuş misallerdendir elbet Gayrısıysa nevâdir yahut lehçe-i garibe gibi”</p>

3.1.7. Şerhu Nazmi darâ'iri's-şi'r (شرح نظم ضرائر الشعر)

Zarûrât-ı şî'riyyeye dair yukarıda bahsedilen manzumenin şerhidir. Eserin Hüsâmzâde'ye ait olduğu ferağ kaydında geçen ifadelerden anlaşılmaktadır. Laleli 3760-4 numaralı müellif

148 Hüsâm-zâde, *Nazmü darâ'iri's-şi'r (Zarûrâtü's-Şi'r)*, Çorum Hasan Paşa Ktp., Hasan Paşa Yazma, nr. 4723-2, 37b.

149 İbrahim b. Hüsâm, *Şerhu Nazmi darâ'iri's-şi'r (Zerairü'l-Eş'ar)*, İstanbul: Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3760-4, 82a (63a-82a).

150 İbrahim b. Hüsâm, *Şerhu Nazmi darâ'iri's-şi'r*, Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., Hasan Paşa Yazma, nr. 4723-2, 38a-52b.

nüshasının ferağ kaydında yer alan bilgiye göre Hüsâmzâde, eseri Rebûlevvel 1015 (Temmuz 1606) tarihinde yazmıştır.¹⁵¹ Ancak manzumesinde olduğu gibi bu şerhin de açık bir şekilde Hüsâmzâde'ye nispet edildiğine dair herhangi bir kaynağa rastlanmamıştır.

<p>Başlangıç Cümleleri (Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3760-4, 63a-63b)</p>	<p>«الْحَمْدُ لِلَّهِ الْكَاشِفِ لِلضَّرَائِرِ، الْوَاقِفِ عَلَى السَّرَائِرِ وَالضَّمَائِرِ، وَالصَّلَاةُ عَلَى رَسُولِهِ الْهَادِي إِلَى قَصْدِ السَّبِيلِ كُلِّ جَائِرٍ مُحَمَّدٍ الْمُبْعُوثِ مِنْ أَكْرَمِ الْقَبَائِلِ وَالْعَشَائِرِ، وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أُولِي الذُّهَى وَالْبَصَائِرِ مُؤَيَّدِي السَّرَائِرِ وَالْعَشَائِرِ. بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى تَوَالِي تَوَالِيهِ، وَالصَّلَاةُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَصَحْبِهِ وَآلِهِ. ضَرُورَةٌ شِعْرٌ وَهِيَ مَا فِيهِ سَاعَتْ ... سَأَأْتِيكَ عَنْ أَنْوَاعِهَا بِأَشْرَةً...» “Hamd yalnızca sıkıntıları gideren, sırlara ve vicdanlara vakıf olan Allah’adır. Salât O’nun dosdoğru yolunu gösteren her zorluğun üstesinden gelen Rasulüne, en şerefli kabileler ve aşiretlerden gönderilmiş olan Muhammed’e; onun basiret ve vicdan sahibi âline ve ashâbına; şariatları ve (inanan) toplulukları destekleyenlere olsun. Hamd, nimetleri ardı ardına gelen Allah’adır. Muhammed’e, âline ve ashâbına salât olsun. Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla, Hamd, nimetleri art arda gelen Allah’adır, Salât, Muhammed’e; O’nun âline ve ashâbına olsun daimâ. Şiirde zaruret; yani şiirde görülen istisnâî kullanımlar (var ya), Sana onların türlerini doğrudan bildireceğim”</p>
--	---

151 İbrahim b. Hüsâm, *Şerhu Nazmi darâ'iri 'ş-şi 'r*, Laleli, nr. 3760-4, 82a.

Diğer nüshaları için bk. İbrahim b. Hüsâm, *Şerhu Nazmi darâ'iri 'ş-şi 'r* (Zerairü 'ş-şi 'r), Topkapı Sarayı Ktp., Sultan III. Ahmed Kitaplığı, nr. 3567, 1b-14a; a.mlf., *Şerhu Nazmi darâ'iri 'ş-şi 'r* (Zaruriyati 'l-eş'ar Şerhi), Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 1831, 1b-17a; a.mlf., *Şerhu Nazmi darâ'iri 'ş-şi 'r* (Şerhu Tâiyye fi zarûrati 'ş-şi 'r), Süleymaniye Ktp., Reisülkütâb, nr. 989-1, 1b-22b; a.mlf. (Çârperdi), *Şerhu Nazmi darâ'iri 'ş-şi 'r* (Risâle fi 'l-mantık), Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 663-4, 24b-44b; a.mlf., *Şerhu Nazmi darâ'iri 'ş-şi 'r* (Şerhü Manzûme Zarûreti 'l-şi 'riye), Çorum Hasan Paşa Ktp., Hasan Paşa Yazma, nr. 4723-3, 38a-52b.

Bitiş Cümleleri

(Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3760-4, 82a)

«... هَذَا أجز ما تيسرَ بعون خالق القوى والفدر من جمع صرائر الأشعار على قدر الطاقة والإقتدار، وإيراد أمثلتها وتواهيدها مع الكشف عن بعض نكاتها وفوائدها. ومن لي بجمعها واستيعابها؟ فإنها البحر لا منتهى لغباؤها؛ إلا أن من المعلوم كل ما ليس كله يُدرك كله لا يليق أن يُترك. والمأمول من الإخوان ذوي الإنصاف والإحسان أن يمتحوا بنظر الرضا والقبول. والغدُر عند الكرام مقبول. في أوائل ربيع الأول لسنة خمس عشرة وألف من الهجرة كتبه مؤلفه الفقير إبراهيم الشهير بحسام زاده، جعل الله التقي، وزاده»

“... Bu, kuvvetlerin ve kudretlerin yaratıcısının yardımıyla, imkân ve güç yettiği kadarıyla şiir sanatlarının inceliklerini bir araya getirme, örneklerini ve delillerini aktarma, ayrıca bazı nükte ve faydalarını açıklama hususunda bize kolaylıkla nasip olan şeyin sonudur. Fakat hepsini bir araya getirmek ve tamamen kuşatmak nasıl mümkün olsun? Zira bu şiir sanatı, dalgasının sonu olmayan bir denizdir. Ne var ki malumdur ki tamamı idrak edilemeyen bir şeyin tümüyle terk edilmesi de uygun değildir. İnsaf ve ihsan sahibi kardeşlerden beklentim, hoşnutluk ve kabul nazarıyla bakmalarıdır. Zira özür, kerem sahipleri nezdinde makbuldür. Bu satırları, hicretin bin on beşinci yılı Rebîülevvel ayının başlarında müellifi olan fakir İbrâhim, nâm-ı diğer Hüsâmzâde tarafından kaleme alınmıştır. Allah ona takvâ lütfetsin ve onu ziyade etsin”

3.2. Mantık İlmine Dair Eserleri

3.2.1. Mevzûnü'l-mîzân (موزون الميزان)

Esîrüddin el-Ebherî'nin (ö. 663/1265 [?]) *er-Risâletü'l-Ebheriyye fi'l-mantık*¹⁵² veya *er-Risâletü'l-Esîriyye fi'l-mantık* adlarıyla da tanınan *İsâgüci* adlı eserinin¹⁵³ manzum halidir. *Laleli 3760* numaralı¹⁵⁴ müellif nüshasında yer alan kayda göre Hüsâmzâde bu eseri Zilhicce 1012 (Mayıs 1604) tarihinde yazmıştır.¹⁵⁵ Aynı nüshanın kenarlarında müellife ait ta'likatlar da bulunmaktadır. Öte yandan Atıf Efendi 2821-8 numaralı nüshada, müstensihin müellif nüshasından aynen aktardığı ferağ kaydına göre eserin daha erken tarihli bir nüshası da

152 Şükran Fazlıoğlu, “Nebi Efendi-zade'nin ‘Kaşide fi el-Kutub el-Meşhura fi el-'Ulum'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitab Haritası”, *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları* 3 (2003), 202.

153 Abdulkuddüs Bingöl, “Ebherî, Esîrüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 10 (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 76.

154 Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesinde “Yazma Eserler Portalı”nda yaptığımız taramada mecmua içinde bulunan eserin portalda kaydedilmediği görülmüştür. Erişim tarihi 15 Nisan 2025.

155 İbrahim b. Hüsâm, *Mevzûnü'l-mîzân*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3760, 60b (50b-60b).

mevcuttur. Bu kayıttta Hüsamzâde *Mevzûnü 'l-mîzân* adlı manzum eserini Rebûlevvel 1006 (Ekim 1597) tarihinde yazdığını belirtmektedir.¹⁵⁶ Ayrıca şerhinde de bu ismi açıkça zikreder.¹⁵⁷ Çeşitli biyografik ve bibliyografik kaynaklar da Hüsamzâde'nin *İsâgüci'*yi nazmettiğine dair bilgiler aktarmaktadır.¹⁵⁸

<p>Başlangıç Cümleleri (<i>Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3760, 50b</i>)</p>	<p>« بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ بِحَمْدِ لَفِيَّائِصِ الْجَدَى وَتَجِيَّةٍ ... لَخَيْرِ الْوَرَى مَعَ آلِهِ وَالصَّحَابَةِ وَبَعْدُ، فَذَا الْمِيزَانَ عِلْمٌ يَصُونُ ... بِالمُحَافَظَةِ الْأَذْهَانَ عَنْ سُوءِ فِكْرَةٍ دَلَالَةِ الْأَفَاطِ يَوْضَعُ تَتَوَعَثُ ... عَلَى وَجْهِ حَصْرِ فِي ضُرُوبِ ثَلَاثَةٍ...» “<i>Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla Cömertliği bol olan Allah'a hamd ve selam ile İnsanların en hayırlısına, âline, ashabına Ve sonra, işte bu Mizan bir ilim ki korur Zihinleri kötü düşünceden muhafaza ederek. Lafızların delaleti vaz ile çeşitlenmiştir. Ve bu da sınırlandırılarak üç gruba ayrılır...</i>”</p>
<p>Bitiş Cümleleri (<i>Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3760, 60b</i>)</p>	<p>«... مُغَالَطَةٌ مَا عَنْ نَكَادِيبِ رُكِبَتْ ... مُشَابَهَةٌ بِالْحَقِّ أَوْ بِشُهُورَةٍ وَمَنْ بَيَّنَّهَا الْبُرْهَانُ فَذَلِكَ كَانَ عُمْدَةً ... بِهِ الْحَقُّ وَالْأَعْيَارُ كَانَتْ بِفَرْقَةٍ تَمَّتْ بَيْنَ نَاطِقِيهَا الْعَبْدِ الْفَقِيرِ إِبْرَاهِيمِ الشَّهِيرِ بِخَسَامِ زَادَهُ -نَالَ مُرَادَهُ- فِي ذِي الْحِجَّةِ لِسَنَةِ فِي اثْنِي عَشْرَةَ أَلْفٍ» “... <i>Nice mugalatalar vardır ki yalandan ibarettir Hakikate ya da meşhur bilgiye benzetilerek kurulmuştur Fakat onların arasında burhân hep temel ölçüt olmuştur Hak onunla ayakta durur; bâtul ise ondan ayrılarak dağılmıştır Bu eser, onu nazmeden fakîr kul İbrâhim, nâm-ı diğêr Hüsâmzâde -Allah muradına eriştirsin- tarafından hicrî bin on iki senesinde Zilhicce ayında tamamlandı”</i></p>

3.2.2. Şerhu Mevzûni 'l-mîzân (شرح موزون الميزان)

Bu eser, Hüsamzâde'nin yukarıda tanıtılan *Mevzûnü 'l-mîzân* adlı manzumesine yazdığı şerhtir. Hüsamzâde şerhin mukaddimesinde, mantık ilmi ile meşgul olduğu dönemde meselelerinin daha kolay hatırlanabilmesi için bu ilmin sadece önemli hususlarını içeren

156 İbrahim b. Hüsam, *Mevzûnü 'l-mîzân*, Atif Efendi, nr. 2821-8, 157b (155b-157b).

157 İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Mevzûni 'l-mîzân*, Atif Efendi, 1671, 2b-3b (1b-54a).

Diğêr nüshaları için bk. İbrahim b. Hüsam, *Mevzûnü 'l-mîzân (Manzûme fi 'l-mantık)* Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 663-3, 16b-24a; a.mlf., *Mevzûnü 'l-mîzân*, Nuruosmaniye Ktp., Nuruosmaniye, nr. 4909-44, 139b-143b.

158 Bağdâdi, *Hediyyetü 'l-'ârifin*, 1: 29; Kehhâle, *Mu 'cemü 'l-müellifin*, 1: 15.

muhtasar bir metin yazmayı düşündüğünü belirtir. Zeki öğrencilerinin bu konuda kendisine ısrarla müracaat ettiklerini de ifade eder. Bunun üzerine *er-Risâletü 'l-Ebheriyye*'nin temel meselelerini çeşitli bâb ve fasıllara ayırdığını, önemli gördüğü bilgileri metne eklediğini ve bu çalışmayı nazma çektiğini belirtir. Ardından *Mevzûnü 'l-mîzân* adını verdiği bu manzum eserini şerh ettiğini ifade eder.¹⁵⁹ Atıf Efendi 1671 numaralı müellif nüshanın ferağ kaydına göre Hüsamzâde bu şerhi Safer 1009 (Eylül 1600) tarihinde tamamlamıştır.¹⁶⁰

<p>Başlangıç Cümleleri (<i>Atıf Efendi Ktp., Atıf Efendi, nr. 1671, 1b</i>)</p>	<p>«بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي كَرَّمَ نَوْعَ الْإِنْسَانِ بِأَجْنَاسِ الْإِحْسَانِ وَالْأَشْكَالِ الْجِسَانِ حَبِثُ خَلَقَهُمْ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ، وَخَصَّصَهُم بِالْمَنْطِقِ الْفَصِيحِ، وَالكَلَامِ الْمَلِيحِ. وَالنَّظْرُ الصَّحِيحُ يُعَرِّفُهُ بِالْحُجَّةِ وَالْبُرْهَانِ الْقَوِيمِ، وَأَتَاهُمْ فَصْلَ الْخِطَابِ، وَأَعْطَاهُمْ مِيزَانَ الْأَلْبَابِ، وَوَقَّعَهُمْ لِاسْتِدْلَالِ وَالْاِكْتِسَابِ لِلنَّصْدِيقِ بِأَنَّهُ صَانِعٌ حَكِيمٌ...»</p> <p><i>“Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla. İnsan türünü, çeşitli iyiliklerle ve güzel şekillerle onurlandıran Allah’a hamdolsun. Öyle ki, onları en güzel biçimde yarattı; onları fasih konuşma ve hoş bir hitabet ile üstün kıldı. Doğru bakış delil ve sağlam kanıt ile onlara O’nu tanıtır. Onlara sözü ayırt etme maharetini verdi; akıl terazisini bahşetti; delillendirme ve O’nun hikmet sahibi bir yaratıcı olduğunu tasdik etmeleri için onları istidlal etmeye ve bilgi edinmeye muvaffak kıldı...”</i></p>
---	---

159 İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Mevzûni 'l-mîzân*, Atıf Efendi, nr. 1671, 2a-3b.

160 İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Mevzûni 'l-mîzân*, Atıf Efendi, nr. 1671, 52b (1b-52b).

Diğer nüshaları için bk. İbrahim b. Hüsam, *Şerhu Mevzûni 'l-Mîzân*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2543-2, 129b-153a; a.mlf., *Şerhu Mevzûni 'l-mîzân*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 2677-2, 26a-56a; a.mlf., *Şerhu Mevzûni 'l-mîzân (Müvzünü 'l-mîzân)*, Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 663-5, 45b-104b; a.mlf., *Şerhu Mevzûni 'l-mîzân*, Atıf Efendi, nr. 1671, 1b-52b; a.mlf., *Şerhu Mevzûni 'l-mîzân*, Amasya Beyazıt Ktp., Bayazıt, nr. 993, 1b-40a.

<p>Bitiş Cümleleri (<i>Atf Efendi Ktp., Atf Efendi, nr. 1671, 52b</i>)</p>	<p>«... إِنَّ الْحِكْمَةَ إِشَارَةٌ إِلَى الْبُرْهَانِ، وَالْمَوْعِظَةُ الْحَسَنَةُ إِلَى الْخُطَابَةِ، وَالْجِدَالَ إِلَى الْجِدْلِ. فَدُنِيَ الرَّاسُ بِالْإِحْتِنَامِ بِعَوْنِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْعَلَامِ فِي الْيَوْمِ الثَّامِنِ وَالْعِشْرِينَ مِنْ صَفَرِ الْمُطَفَّرِ لِسَنَةِ تِسْعٍ وَأَلْفٍ مِنْ الْهَجْرَةِ حَامِدًا لِلَّهِ وَصَلِّيًا عَلَى نَبِيِّهِ وَمُصْطَفَاهُ. هَذَا هُوَ النُّسخَةُ الَّتِي نُقِلَتْ عَنِ الْمُسَوِّدَةِ بِيَدِ كَاتِبِهِ وَمَوْلَاهُ الْفَقِيرِ إِبرَاهِيمَ بْنِ حُسَامِ الْحَقِيرِ -عَامَلَهُ اللَّهُ بِلُطْفِهِ الْخَطِيرِ- الْمُدْرَسِ بِمَدْرَسَةِ كَسْتَلِ سَابِقًا»</p> <p>“... Şüphesiz hikmet burhâna, güzel öğüt hitâbete, cedel ise mantıkî münâzaraya işarettir. Bu çalışma, her şeyi bilen ve mülkün sahibi olan Rabbin yardımıyla hicrî bin dokuz senesinde saferü'l-muzaffer ayının yirmi sekizinci günü tamamlanmıştır. Allah'a hamd, O'nun nebîsi ve seçkin kulu Muhammed'e salât olsun. İşte bu, müsveddeden nakledilen nüshadır. Onu yazan ve telif eden kişi, fakîr kul İbrahim b. Hüsâm'dır. Allah ona yüce lütfuyla muâmele etsin. Evvelce Kestel Medresesinde müderrislik yapmıştır.”</p>
--	---

3.3. Akâide Dair Eserleri

Nazmü'l-Fıkhi'l-ekber (نظم الفقه الأكبر)

Ebü Hanîfe'nin (ö. 150/767) akâide dair *el-Fıkhi'l-ekber* adlı eserinin¹⁶¹ manzum halidir. Hüsamzâde eserin başında, bu manzumeyi *el-Fıkhi'l-Ekber*'den hareketle nazmettiğini ve içeriğinin ehl-i sünnet akâidine dair olduğunu ifade eder.¹⁶² Laleli 3760-3 numaralı müellif nüshasında yer alan ferağ kaydına göre Hüsamzâde bu manzumeyi Zilhicce 1012 (Mayıs 1604) tarihinde tamamlamıştır.¹⁶³ Ayrıca, çeşitli biyografik ve bibliyografik kaynaklar da Hüsamzâde'nin *el-Fıkhi'l-Ekber*'i nazmettiğine dair bilgi vermektedir.¹⁶⁴ Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî (1813-1893) çeşitli evrâd, ahzâb ve kasideleri derlediği *Mecmû'atü'l-ahzâb* adlı eserinde¹⁶⁵ Hüsamzâde'nin *Nazmü'l-Fıkhi'l-ekber* adlı manzumesine de yer vermiştir.¹⁶⁶

161 Şerafettin Gölcük - Adil Bebek, “el-Fıkhi'l-ekber”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 544.

162 İbrahim b. Hüsâm, *Nazmü'l-Fıkhi'l-ekber*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3760-3, 41b (41b-50b).

163 İbrahim b. Hüsâm, *Nazmü'l-Fıkhi'l-ekber*, Laleli, nr. 3760-3, 50b.

Eserin diğer nüshası için bk. İbrahim b. Hüsâm, *Nazmü'l-Fıkhi'l-ekber*, Hacı Selim Ağa, nr. 663-1, 1b-8a.

Yurtdışı nüshaları için bk. Fuat Sezgin, *Târîhu'l-türârisi'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyad: Câmîati'l-İmâm Muhammed b. Süüd el-İslâmiyye, 1991), 1(3): 41; Merkezî'l-Melik Faysal, *Hizânetü'l-türâs*, 61566.

164 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1370; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2: 1287; a.mlf., *Süllemü'l-vüsûl*, 5: 62; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17; Şemseddin Sâmî, *Kamüsü'l-a'lâm*, 1: 535; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 277; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1: 35; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh*, 2: 1330.

165 İrfân Gündüz, “Gümüşhânevî, Ahmed Ziyâeddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 14 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 276.

166 İbrahim b. Hüsâm, “*Nazmü'l-Fıkhi'l-ekber*”, *Mecmû'atü'l-ahzâb* içinde, haz. Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî

<p>Başlangıç Cümleleri (<i>Süleymaniye Ktp., nr. Laleli, nr. 3760-3, 41b</i>)</p>	<p>« بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ لَكَ الْحَمْدُ اللَّهُمَّ رَبَّ الْبَرِيَّةِ ... وَلِلْمُصْطَفَى وَالْأَلِيِّ خَيْرُ التَّحِيَّةِ وَبَعْدَ فَهَذَا النَّظْمِ عَفْدُ عَقَائِدٍ ... عَلَى رَأْيِ أَهْلِ سُنَّةٍ وَجَمَاعَةٍ عَلَى مَا هُوَ الْمَسْطُورُ فِي 'الْفَقْهِ الْأَكْبَرِ' ... لِذَاكَ الْإِمَامِ الْمُقْتَدَى أَبُو حَنِيفَةَ...» “<i>Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla Allah'ım, Ey mahlûkâtın Rabbi hamd yalnızca sanadır, Ve en güzel selamlar Mustafa'ya ve âlinedir. İmdi, işte bu nazım akidelerin (inanç esaslarının) bir düzenlenmesidir, Sünnet ehli ve cemaatinin görüşü üzeredir: Fıkh-ı Ekber'de yazılı olana göre, O, örnek alınan İmam Ebu Hanife'nindir...</i>”</p>
<p>Bitiş Cümleleri (<i>Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3760-3, 50b</i>)</p>	<p>«... وَمَنْ يَشَاءُ يَهْدِيهِ إِلَهَهُ بِفَضْلِهِ ... إِلَى سُبُلِ حَقِّهِ وَالطَّرِيقِ السَّوِيَّةِ تَمَّتْ بِيَدِ نَاطِمِهَا الْعَبْدِ الْفَقِيرِ إِبْرَاهِيمَ الشَّهِيرِ بِحَسَامٍ زَادَهُ -نَالَ مُرَادَهُ- فِي ذِي الْحِجَّةِ الْحَرَامِ لِسَنَةِ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ وَأَلْفٍ» “... <i>Allah, dilediği kimseyi lütfuyla hak yollarına ve dosdoğru yola iletir. Bu eser, onu nazmeden fakîr kul İbrahim, nâm-ı diğer Hüsâmzâde -Allah muradına eriştirsin- tarafından hicrî bin on iki senesinde zilhiccetü'l-haram ayında tamamlanmıştır.</i>”</p>

3.4. Aidiyeti Şüpheli Olanlar Eserler

Çeşitli kaynaklarda Hüsâmzâde'ye nispet edildiği halde kütüphane kayıtlarında yer almayıp dolayısıyla bulunamayan veya kütüphane kayıtlarında yer aldığı halde nüshalarına erişilemeyen eserler olmuştur. Müellifin kendisine aidiyetinden emin olunamayan bu tür eserler ayrı başlık altında değerlendirilmiştir.

3.4.1. Şerhu Nazmi'l-Fıkhî'l-ekber (شرح نظم الفقه الأكبر)

Bazı biyografik kaynaklarda, Hüsâmzâde'nin *Nazmü'l-Fıkhî'l-ekber* adlı eserine şerh yazdığına dair bilgiler yer verilmiştir.¹⁶⁷ Ancak yapılan araştırmalarda, söz konusu şerhe ait herhangi bir nüshaya ya da kütüphane kaydına rastlanmamıştır.

(y.y., t.y.), 617-622.

167 Atâî, *Hadâiku'l-hakâ'ik*, 2: 1371; Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 1: 17; Şemseddin Sâmî, *Kamûsü'l-a'lâm*, 1: 535; Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, 1: 277.

3.4.2. eş-Şerîfiyye Şerhu'l-Ferâizi's-Sirâciyye (الشريفية شرح الفرائض السراجية)

Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin (ö. 596/1200'den sonra) *el-Ferâizü's-Sirâciyye* adlı İslâm miras hukuku ile ilgili eserinin¹⁶⁸ şerhidir. Son dönem hazırlanan bibliyografik eserlerde bu eser Hüsamzâde'ye nispet edilmektedir. Ancak erken dönem kaynaklarda ise böyle bir nispetle karşılaşılmamıştır. *Mesâdiru'd-dirâsâti'l-İslâmiyye* adlı kaynakta belirtildiğine göre, el-Mektebetü'l-merkeziyye'de (Cidde/Suudi Arabistan) eserin üç nüshası bulunmakla beraber bu nüshalara ulaşım sağlanmıştır.¹⁶⁹ Ancak bu nüshalara bizzat erişim sağlanamadığı için kendisine aidiyetinden emin olunamamıştır.

3.5. Hatalı Nispet Edilen Eserler

Müellifi olmadığı halde bazı kaynaklarda Hüsamzâde'ye nispet edilen eserler bulunmaktadır. *Nazmü'l-Kâfiye* ve ona yazılmış şerhin bazı kaynaklarda Hüsamzâde'ye atfedildiği, ancak eserin gerçek müellifiyle karıştırma sonucu bu nispetin ortaya çıktığı görülmektedir.

Nazmü'l-Kâfiye ve Şerhuha (نظم الكافية وشرحها)

Son dönemlerde yazılan bazı biyografik kaynaklarda, Hüsamzâde'nin İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı nahiv eserini¹⁷⁰ nazma çektiği ve bu manzumeyi şerh ettiğine dair bilgi bulunmaktadır.¹⁷¹ Bu kaynakların verdiği söz konusu bilgilerin *Keşfü'z-zunûn*'a dayandığı görülmektedir. Bu kaynaklarda, Hüsamzâde'nin ismi *Keşfü'z-zunûn*'dan “İbn Hüsâmiddin İsmail b. İbrahim” şeklinde alıntılanmış ve “İsmail” ile “İbrahim” arasında yer alan “ibn” kelimesinin müstensih tarafından eklendiği iddia edilmiştir.¹⁷²

Keşfü'z-zunûn'un Kilisli Rifat Bilge ve M. Şerefettin Yalçın tarafından hazırlanan¹⁷³ matbu nüshasında ve müellif nüshasında ise *el-Kâfiye*'nin manzumesi ve şerhi, “Hüsâmeddin İsmail

168 Ferhat Koca, “el-Ferâizü's-Sirâciyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 12 (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 367.

169 Verilen bilgiye göre el-Mektebetü'l-merkeziyye'de bulunan söz konusu nüshalar: 2273 (istisnah tarihi h.1211), 2262 (mecmua içinde) ve 2271 demirbaş numaralarında kayıtlıdır. Bk. Yûsuf Abdurrahman el-Maraşlı, *Mesâdiru'd-dirâsâti'l-İslâmiyye: el-Fikhu'l-Haneîfiyyi usûlen ve fîrû'en* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2020), 10: 71. Eseri Hüsamzâde İbrahim Efendi'ye nispet eden diğer kaynaklar için bk. Müessesetü'Âli'l-beyt li'l-fikri'l-İslâmiyyi, *el-Fihriyü'sâmîli li't-turâsi'l-Arabîyyi'l-mahtut el-fikhu ve usûluhu* (Amman: el-Müessesese, 2001), 5: 834; Merkezü'l-Melik Faysal, *Hizânetü't-türâs*, 64662.

170 Hulusi Kılıç, “el-Kâfiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 24 (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 153.

171 Muhammed Ali Tebrîzî, *Reyhânetü'l-edeb*, 3: 220; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 1: 15. Söz konusu eserleri Hüsamzâde İbrahim Efendi'ye nispet eden bu eserlerin kaynakları *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a* ve *A'yânü's-Şî'a* adlı eserlerdir.

172 Muhsin el-Emîn, *A'yânü's-Şî'a*, 2: 112-13; Âga Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-Şî'a*, 3: 202-203.

173 Eserin bu neşri hazırlanırken yazma ve matbu nüshaları ile zeyilleri gözden geçirilmiş ve müellif nüshasıyla karşılaştırılmıştır. Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1: 5-12; İlhan Kutluer, “Keşfü'z-zunûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 25 (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 322.

b. İbrahim” adındaki başka bir müellife¹⁷⁴ nispet edilmektedir.¹⁷⁵ İddia edildiği gibi ne aradaki “ibn” kelimesi müstensih tarafından eklenmiş ne de ismin başında “ibn” ibaresi bulunmaktadır. Anlaşılan o ki Hüsâmeddin İsmâil b. İbrahim, müellifimiz İbrahim b. Hüsâm ile karıştırılmış ve bunun sonucunda söz konusu eserler kendisine nispet edilmiştir. Dolayısıyla bu iki eserin Hüsâmezâde’ye yanlışlıkla nispet edildiği kanaatine varılmıştır.

Sonuç:

Hüsâmezâde İbrahim Efendi, ilk tahsilini babası Hüsâmeddin el-Germiyânî’den aldıktan sonra İstanbul’da devrin önde gelen âlimlerinden Hoca Sâdeddin Efendi’nin ilmî terbiyesinden geçerek kendisini yetiştirmiştir. Ardından Osmanlı medreselerinde yürüttüğü tedris ve telif faaliyetleriyle dönemin ilim geleneğine katkı sağlamıştır. Kirmastî, Kestel, Mehmed Ağa ve Fethiye-i Mehmed Paşa medreselerinde görevler üstlenmiş, nihâyet alt rütbe mevali arasına dâhil olmuştur. Eserlerinde sergilediği eleştirel tavır ve didaktik manzumeleriyle dikkat çekmiştir.

Hüsâmezâde ağırlığı dil ilimlerine verse de mantık, akâid ve fıkıh (nispet edilen) alanlarında da eserler vermiştir. Çalışmaları, metinleri eleştirel biçimde değerlendirip yeniden kurgulayan özgün bir müellif kimliğini ortaya koymaktadır. *Miftâhu’l-’ulûm*’un “müsned” bahsi üzerine kaleme aldığı *Şerhu Tekmileti Tağyîri’l-Miftâh* adlı eseri bu tavrın belirgin örneğidir. Şiiri bilinçli bir öğretim aracı olarak kullanmış; farklı ilim sahalarında *el-Ferâidü’l-cemile*, *Nazmü Darâ’iri’ş-şi’r*, *Mevzûnû’l-mûzân* ve *Nazmü’l-Fikhi’l-ekber* gibi didaktik manzumeler kaleme almıştır. Bu metinler Hüsâmezâde’nin pedagojik kaygısını ve ezberi kolaylaştırma amacını açıkça yansıtmaktadır.

Şiirlerinde “Seyyid Şerîfi” veya “Şerîfi” mahlasını kullandığı aktarılmakla birlikte tezkirelerde biyografisine rastlanmamıştır. Bu durum, edebî yönünün esasen ilmî amaçlı şiir üretimiyle sınırlı olduğunu düşündürmektedir. Bazı modern kaynaklarda “Kirmânî” olarak zikredilen nisbenin hatalı okunduğu, doğrusunun “Germiyânî” olduğu tespit edilmiştir.

Hüsâmezâde’ye nispet edilen *Nazmü’l-Kâfiye* ve şerhinin aslında Hüsâmeddin İsmail b. İbrahim’e ait olduğu ortaya konularak karışıklık giderilmiştir. *eş-Şerîfiyye: Şerhu’l-Ferâizi’s-Sirâciyye* ile *Şerhu Nazmi’l-Fikhi’l-ekber*, erken kaynaklarda kayıtlarının bulunmaması ve nüshalarına ulaşılamaması sebebiyle Hüsâmezâde’ye aidiyeti şüpheli eserler arasında değerlendirilmiştir.

Klasik ve modern kaynaklar ile yazma nüshalardan yararlanılarak Hüsâmezâde İbrahim

174 Hüsâmeddin İsmâil b. İbrahim hakkında iki kaynaktan bilgiye rastlanmıştır. *A’yânü’ş-Şi’a*’da müellifin ismi tam olarak “Hüsâmeddin İsmâil b. İbrahim b. ‘Atiyye el-Bahrânî” şeklinde verilmiştir. İbnü’l-Hâcib’in *el-Mukaddimetü’l-Kâfiye* adlı eserine yazdığı şerhi 795/1392 senesinde bitirdiği ve bir nüshasının Hidiviyye Kütüphanesinde (Kahire: el-Hey’etü’l-’âmmelî dâri’l-kütübi ve’l-vesâiki’l-kavmiyye) bulunduğu bilgisi yer almaktadır. Bk. Muhsin el-Emîn, *A’yânü’ş-Şi’a*, 3: 310. Bir diğer eser *Mu’cemü’l-müellifin*’de ise *Keşfü’z-zunûn*’un 1373/1953 tarihli matbu nüshasına dayanılarak müellifin ismi “İsmâil b. İbrahim (Hüsâmeddin)” şeklinde verilmiş ve vefat tarihi 1016/1607 olarak belirtilmiştir. Bk. Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin*, 1: 355.

175 Matbu nüshasında müellifin vefat tarihi Hicrî 1016 olarak verilmişken müellif nüshasında ise vefat tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi, nr. 1619, 124b; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 2: 1373.

Efendi'nin hayatı, eserleri ve ilmî şahsiyetine odaklanan bu çalışma, literatürde hakkında müstakil bir incelemenin bulunmadığı bir âlimin portresini ortaya koymuştur. Ayrıca biyografik tutarsızlıkların ve eserlerine dair aidiyet sorunlarının giderilmesine katkı sağlayarak onun ilmî mirasının daha sağlıklı biçimde tanınmasına imkân vermiştir.

Çalışmada elde edilen bulgular gelecekte yapılacak çalışmalara da zemin oluşturmaktadır. Hüsanzâde'nin henüz yazma hâlinde bulunan eserlerin tahkiki ve eserlerine yönelik içerik analizinin derinleştirilmesi, onun ilmî yönelimlerinin daha net biçimde ortaya konmasına imkân tanıyacaktır. Ayrıca didaktik manzumelerinin medrese müfredatındaki yerinin dönemin eğitim anlayışı bağlamında incelenmesi de önemli bir araştırma alanı olarak durmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Abdurrahman el-Maraşlı, Yûsuf. *Mesâdiru'd-dirâsâti'l-İslâmiyye: el-Fıkhu'l-Hanefiyyi usûlen ve fîrû'en*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2020.
- Aktepe, M. Münir. "Hocazâde Esad Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Alak, Musa. *Kemalpaşazâde'nin Şerhu Tağyîri'l-Miftâh Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Alak, Musa. *Sekkâki ve Miftâhu'l-ulûm Adlı Eseri*. İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2022.
- Algar, Hamid. "Molla". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30: 238. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Atâî, Nev'îzâde. *Hadâiku'l-hakâ'ik fî tekmileti's-Şakâ'ik*. haz. Suat Donuk. ed. Derya Örs. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Atâî, Nev'îzâde. *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fî tekmileti's-Şekâ'ik*. Revan Köşkü, 1438: 1b-468b. Topkapı Sarayı Kütüphanesi.
- Atâî, Nev'îzâde. *Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti's-Şekaik*. Esad Efendi, 2309: 7b-463a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Atçıl, Abdurrahman. *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Âlimler ve Sultanlar*. İstanbul: Klasik, 2019.
- Ayvansarâyî, Hüseyin. *Hadikatü'l-cevâmi'*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, t.y..
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-'ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. nşr. İbnülemin Mahmud Kemal İnal-Avni Aktuç. 2 Cilt. İstanbul: Maarif Basımevi, 1955.
- Bağdatlı Ahdî. *Gülşen-i Şu'arâ*. haz. Süleyman Solmaz. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü, 2018.
- Baltacı, Cahid. *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. 2 Cilt. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.

- Bingöl, Abdulkuddüs. “Ebherî, Esîrüddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 75-76. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, çev. Abdülhalim el-Bihâr. 6 Cilt. Kâhire: Dâru'l-meârif, t.y..
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. nşr. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rıfat Bilge. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Çelebi, Kâtib. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Carullah Efendi, 1619: 1b-222b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Çelebi, Kâtib. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakati'l-fühûl*. thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnâvut. 6 Cilt. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 2010.
- Daş, Abdurrahman. “Hoca Saadeddin Efendi'nin Hayatı ve Eserleri”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 14 (Aralık 2003): 165-207.
- Davud, Fatîn. *Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü'l-eş'ar)*. haz. Ömer Çiftçi. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017.
- Emîn, Seyyid Muhsin. *A'yânü's-Şi'a*. thk. Hasan el-Emîn. 12 Cilt. Beyrut: Dâru't-te'âruf li'l-matbû'ât, 1363/1944.
- Emecen, Feridun. “Mehmed III”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 407-413. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Emecen, Feridun. “Selim II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 414-418. Ankara: TDV Yayınları, 2009.
- Emecen, Feridun. “Selim I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 407-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Emecen, Feridun. “Süleyman I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 62-74. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Fazlıoğlu, Şükrân. “Nebi Efendi-zade'nin 'Kaşide fi el-Kutub el-Meşhura fi el-'Ulum'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitab Haritası”. *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları* 3 (2003): 191-221.
- Gölcük, Şerafettin - Bebek, Adil. “el-Fikhü'l-ekber”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12: 544-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Güftü. *Teşrifâtü's-şu'arâ*. haz. Kâşif Yılmaz. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2019.
- Gündüz, Filiz. “Mehmed Ağa Külliyesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 431-432. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Gündüz, İrfan. “Gümüşhânevi, Ahmed Ziyâeddin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Habeşî, Abdullah Muhammed. *Câmî'u's-şürûh ve'l-havâşî*. 3 Cilt. Ebû Zabî: el-Mecma'u's-sekâfi, 2004.
- İbn Hüsâm, İbrahim. “el-Fevâidü'l-celîle fi Şerhi'l-Ferâidi'l-cemîle”. *Mecmûatü's-Şâfiye min ilmeyi's-sarf ve'l-hat*. 2 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1310/1892.
- İbn Hüsâm, İbrahim. *el-Ferâidü'l-cemîle (Manzûmetü's-Şâfiyeti't-Tâiyye)*. Reisülküttab, 1168-14: 181b-196b. Süleymaniye Kütüphanesi,
- İbn Hüsâm, İbrahim. *el-Fevâ'idü'l-celîle fi Şerhi'l-Ferâ'idü'l-cemîle*. Şeyhülislam Esad Efendi, 176: 1b-123a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Hüsâm, İbrahim. *el-Fevâ'idü'l-celîle fi Şerhi'l-Ferâ'idü'l-cemîle*. Nuruosmaniye, 4655: 1b-82b. Nuruosmaniye

Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *el-Fevâ'idü'l-celîle fî Şerhi'l-Ferâidi'l-cemîle*. Burdur, 419: 1b-63a. Burdur İl Halk Kütüphanesi.

İbrahim b. Hüsam, *el-Fevâidü'l-celîle fî Şerhi'l-Ferâidi'l-cemîle*, Raşid Efendi, 11180: 2b-3a. Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *el-Fevâidu'l-celîle fî Şerhi'l-Ferâidi'l-cemîle*. Reisülküttab, 1075: 1b-68a. Süleymaniye Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *el-Fevâidü'l-celîle fî Şerhi'l-Ferâidi'l-cemîle*. Şehid Ali Paşa, 2543-3: 153b-207b. Süleymaniye Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *el-Fevâidü'l-celîle fî Şerhi'l-Ferâidi'l-cemîle*. Laleli, 3122: 1b-87a. Süleymaniye Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Hâşiye 'alâ Şerhi Tekmileti Tağyiri'l-Miftâh (Hâşiye alâ Tağyiri'l-Miftâh)*. Şehid Ali Paşa, 2172-2: 93b-175a. Süleymaniye Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Hâşiye 'alâ Şerhi Tekmileti Tağyiri'l-Miftâh (Hâşiye ale'l-Mutavvel)*. Vahid Paşa, 1005: 102b-181a. Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Mevzünü'l-mizân (Manzûme fî'l-mantık)*. Hacı Selim Ağa, 663-3: 16b-24a. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Mevzünü'l-mizân*. Atf Efendi, 2821-8: 155a-157b. Atf Efendi Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Mevzünü'l-mizân*. Nuruosmaniye, 4909-44: 139b-143b. Nuruosmaniye Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Mevzünü'l-mizân*. Laleli, 3760: 50b-60b. Süleymaniye Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Nazmü darâ'iri 'ş-şi'r (Zarûrâtü's-Şi'r)*. Hasan Paşa Yazma, 4723-2: 37b. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi.

İbrahim b. Hüsam. "Nazmü'l-Fikhi'l-ekber". *Mecmû'atü'l-ahzâb* içinde. haz. Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî. 617-622. y.y., t.y..

İbn Hüsam, İbrahim. *Nazmü'l-Fikhi'l-ekber*. Laleli, 3760-3: 41b-50b. Süleymaniye Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim (Ebu'n-Necâ b. Halef b. Muhammed el-Mısırî eş-Şâfiî). *Nazmü'l-Fikhi'l-ekber (Manzûme fî'l-akâid)*. Hacı Selim Ağa, 663-1: 1b-8a. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Şerhu Mevzünü'l-mizân*. Atf Efendi, 1671: 1b-52b. Atf Efendi Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Şerhu Mevzünü'l-mizân (Müvzünü'l-mizân)*. Hacı Selim Ağa, 663-5: 45b-104b. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Şerhu Mevzünü'l-mizân*. Bayazıt, 993: 1b-40a. Amasya Beyazıt Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Şerhu Mevzünü'l-mizân*. Şehid Ali Paşa, 2543-2: 129b-153a. Süleymaniye Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Şerhu Mevzünü'l-mizân*. Laleli, 2677-2: 26a-56a. Süleymaniye Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim (Çârperdi). *Şerhu Nazmi darâ'iri 'ş-şi'r (Risâle fî'l-mantık)* Hacı Selim Ağa, 663-4: 24b-44b. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Şerhu Nazmi darâ'iri 'ş-şi'r (Şerhu Tâiyye fî zarûrati 'ş-şi'r)*. Reisülküttab, 989-1: 1b-22b. Süleymaniye Kütüphanesi.

İbn Hüsam, İbrahim. *Şerhu Nazmi darâ'iri 'ş-şi'r (Şerhu'l-Manzûme fî Zarûrati 'ş-şi'r)*. Hasan Paşa Yazma, 4723-3: 38a-52b. Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi.

- İbn Hüsam, İbrahim. *Şerhu Nazmi darâ'iri 'ş-şi'r (Zaruriyati 'l-eş'ar Şerhi)* Laleli, 1831: 1b-17a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Hüsam, İbrahim. *Şerhu Nazmi darâ'iri 'ş-şi'r (Zerairü'l-Eş'ar)*. Laleli: 3760-4, 63a-82a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Hüsam, İbrahim. *Şerhu Nazmi darâ'iri 'ş-şi'r (Zerairü'ş-şi'r)*. III. Ahmed Kitaplığı, 3567: 1b-14a. Topkapı Sarayı Kütüphanesi.
- İbn Hüsam, İbrahim. (Kemâlpaşazâde). *Şerhu Tekmiletü Tağyîri'l-Miftâh (Tağyîru'l-Miftâh)*. Şehid Ali Paşa, 2172-1: 1b-92a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- İbn Hüsam, İbrahim. *Şerhu Tekmiletü Tağyîri'l-Miftâh (Hâşiye ale'-s-Sekkaki)*. Vahid Paşa, 1004: 1b-98b. Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi.
- İlgürel, Mücteba. "Ahmed I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 30-33. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- İpşirli, Mehmet. "Hocazâde Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28: 452-453. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İpşirli, Mehmet. "Tâcü'tevârih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39: 357-359. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Karadağ, Mahmud. "Hüsâm-zâde İbrahim Efendi (ö. 1016) ve *el-Fikhü'l-ekber* Manzûmesi (İnceleme-Metin) -1-". *İsmailağa Telif ve Araştırma Merkezi*. Erişim 11 Nisan 2025. <https://telif.ismailaga.org.tr/husamzade-ibrahim-efendi-o-1016-ve-el-fikhul-ekber-manzumesi-inceleme-metin-1>
- Karadağ, Mahmud. "Hüsâmzâde İbrahim Efendi'nin Mevzûnü'l-Mizân İsimli Mantık Manzûmesi (İnceleme-Metin) -1-". *İsmailağa Telif ve Araştırma Merkezi*. Erişim 11 Nisan 2025. <https://telif.ismailaga.org.tr/husamzade-ibrahim-efendinin-mevzunul-mizan-ismli-mantik-manzumesi-inceleme-metin>
- Karadağ, Mahmud. "Hüsâmzâde İbrahim Efendi'nin Mevzûnü'l-Mizân İsimli Mantık Manzûmesi (İnceleme-Metin) -2-". *İsmailağa Telif ve Araştırma Merkezi*. Erişim 11 Nisan 2025. <https://telif.ismailaga.org.tr/husamzade-ibrahim-efendinin-mevzunul-mizan-ismli-mantik-manzumesi-inceleme-metin-2>
- Kayabaşı, Bekir. *Kafzâde Fâizî'nin Zübdetü'l-Eş'arı*. Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 1997.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin terâcümü musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kılıç, Cihan. "Osmanlı İlmiye Teşkilatında Kariyer Sistemi". *Turkish Academic Research Review* 3/1 (Haziran 2018): 153-170.
- Kılıç, Hulusi. "İbnü'-Hâcib". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 55-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kılıç, Hulusi. "el-Kâfiye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 153-154. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kınalı-zâde Hasan Çelebi. *Tezkiretü'ş-şu'arâ*. haz. İbrahim Kutluk. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Kınalı-zâde Hasan Çelebi. *Tezkiretü'ş-şu'arâ*. Revan Köşkü, 1451: 1b-380b. Topkapı Sarayı Kütüphanesi.
- Kınalı-zâde Hasan Çelebi. *Tezkiretü'ş-şu'arâ*. Hazine Kitaplığı, 1270: 1b-340b. Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Kubbealtı Lugatı. Erişim 10 Nisan 2025. <https://lugatim.com/s/%C4%B0ST%C4%B0SK%C4%80>
- Kütükoğlu, Bekir. "Murad III". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 172-176. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Merkezü'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye. *Hizânetü't-türâs: Fihris şâmil li-anâvîni'l-mahtûtâti'l-âlem*. Riyad: Mektebetü câmiati'l-Melik Suûd.
- Muhibbî, Muhammed Emîn. *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdi'aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, t.y..

- Mustafa (Cârullahzâde). *Bevâni Tezkiresi (Tezkiretü 'ş-şu'arâ)*. haz. Aysun Sungurhan. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017.
- Müessesetü Âli'l-beyt li'l-fikri'l-İslâmiyyi. *el-Fihristü 'şâmil li't-turâsi 'l-Arabîyyi 'l-mahtut el-fikhu ve usûluhu*. Amman: el-Müessese, 2001.
- Özcan, Nuri. "Hasan Can Çelebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 312. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Perviz Abdullah Efendi. *Mulahhasü 't-Telhis*. Laleli, 3760-2: 16b-40a. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Riyâzî Muhammed Efendi. *Riyâzû 'ş-şu'arâ (Tezkiretü 'ş-şu'arâ)*. haz. Namık Açıkgöz. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017.
- Sâmi, Şemseddin. *Kamûsü 'l-a'lâm*. 6 Cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1306/1888.
- Sâmi, Şemseddin. *Kamûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317/1899.
- Sekkâkî, Ebû Yakub Yusuf b. Muahmmmed b. Ali. *Miftâhu 'l-'ulûm*. thk. Abdülhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014.
- Seyrek-zâde Mehmed Âsım. *Zeyl-i Zübdetü 'l-eş'ar*. haz. Ali Osman Coşkun. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2019.
- Seyyid Mehmed Rızâ, Zehr-i Mâr-zâde. *Rızâ Tezkiresi*. haz. Gencay Zavotçu. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu 't-türârisi 'l-'Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. 2(9) Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1991.
- Süreyyâ, Mehmed. *Sicill-i Osmâni: Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1308/1890.
- Şebüsterî, Abdü'l-Hüseyn. *Meşâhîru şu'arâi 'ş-Şi'a*. 5 Cilt. Kum: Sitâre, 1421/2000.
- Şeyhülislam Ârif Hikmet Bey. *Tezkiretü 'ş-şu'arâ*. haz. Mehmet Nuri Çınarcı. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2019.
- Tâhir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333/1915.
- Tahrânî, Âga Büzürg-i. *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi 'ş-Şi'a*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-advâ', 1403/1983.
- Târîh-i Silsile-i Ulemâ (Osmanlı Paşa, Kâdî, Müderris gibi devlet ricâlinin ta'yin ve azillerine dair bir risâle)*. Esad Efendi, 2142: 1b-255b. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Tebriżî, Muhammed Ali. *Reyhânetü 'l-edeb fî terâcîmi 'l-ma'rûfîn bi 'l-künyeti ve 'l-lakab*. 8 Cilt. Çaphâne-i Hayderî, 1374/1954.
- Tevfik, Mehmed. *Kâfile-i Şu'arâ*. haz. Fatma Sabiha Kutlar Oğuz vd.. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, 2017.
- Toprak, M. Faruk. "Zarûrât-ı şî'riyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44: 138-140. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Turan, Şerafettin. "Hoca Sâdeddin Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 196-198. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Türkiye illeri ilçeleri mahalleleri ve köyleri. "Emet Mahalleleri ve Köyleri". Erişim 10 Nisan 2025. <https://www.nufusune.com/emet-mahalleleri-koyleri-kutahya>
- Unan, Fahri. "Mevleviyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29: 467-468. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
Zirikli, Hayrüddin. *el-A'lâm kamüsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002.

